

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ,
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԹԻՒ Գ.

ՏԱՐԻ ԻՐ.

ՄԱՐՏ 31

ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՐՔՐԻՑ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ.	ՄԱՐԴՈՅ ԼԵՂՈՆ. (Թարգ.) Գ. Ե. Ա.	129
ՊԱՏՄԱԿԱՆ.	ՆԿԱՐԱԳԻՐ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՈՒԾ Ե ՎԻՔԱԿԻ ՆՈՐԻՆ ԲԱԳՐԱՆՂԱՅ (ՇԱՐՈՆԱՅԻՆ)	
	Պ. Յ. ՄՈՒՐԱՄԵՆԻՅԱՆ	139
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.	ԾԵԾԸ ԴԱՐՈՅՈՒՄ (ՇԱՐՈՆԱՅԻՆ).	
	Ս. ՄԱՆԴՐԻՆԿԱՆ,	154
	ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՌՈՂՈՒԹԻՒՆՔ	
	(ՇԱՐՈՆԱՅԻՆ) ՔԱՋՔԵՐՈՒՆԻ	165
	ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ. ՔԱՂՈՒՄԸ ԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ	
	ՍԻՆՈԳԻ	183
	ՆՈՒՐԱՌՈՒՄԸ	184

ՎՈՂԱՐՁԵՊՈՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵ ԷԶՄԻԱՆԻ.

ՌԵԼԸ—1889

1889 թ.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔՐԱԿԱՆՔԱՆՈՒՆ — ՀՐԱՄԱՆՈՒՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր Ը

Կը հրատարակուի հետևեալ ծրագրով

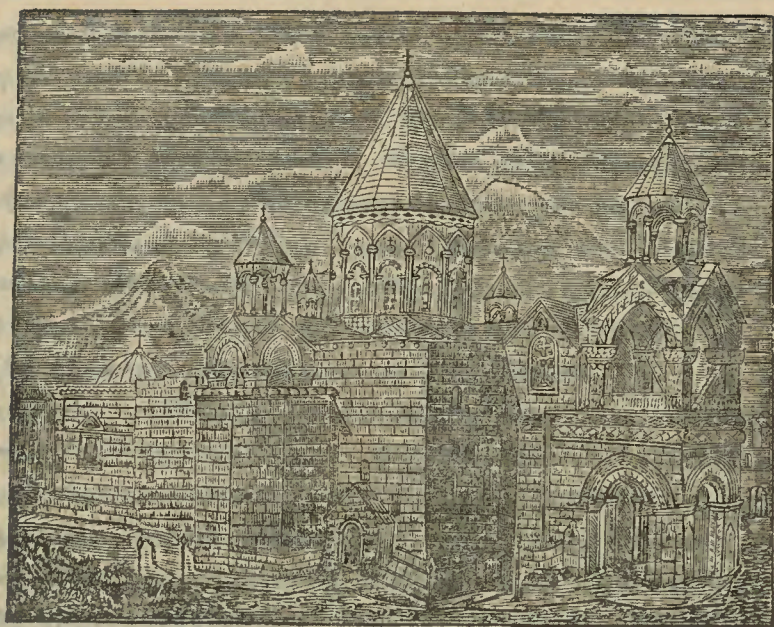
1. Յօդուածներ գրական, տնտեսական, իրաւական, պատմական և հոգեւոր բովանդակութեամբ: 2. Բանասիրական՝ վէպեր, պատմութիւններ, դրամաներ, ոտանաւորներ, երգիծարանութիւն, 3. Յօդուածներ Կովկասեան կեանքի հասարակական խնդիրներից: 4. Թղթակցութիւններ Ռուսաց տերութեան և Արտասահմանի զանազան տեղերից: 5. Յօդուածներ գիտութեան զանազան ճիւղերից: 6. Գրախօսութիւն և քննադատութիւն: 7. Հաշիւներ այլ և այլ ընկերութիւնների նիստերի: 8. Թատրոն, Երաժշտութիւն, Գեղարուեստ: 9. Տեսութիւն ներքին և արտաքին քաղաքական անցքերի: 10. Ներքին և արտաքին Բոսնիկոն և զանազան լուրեր: 11. Յայտարարութիւններ: «ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը լինելու է մեծագիր, քառածալ, Իւրաքանչիւր համար ունենալու է 8-ից մինչև 10 տպագրական թերթ, որ նոյնն է թէ 128-ից մինչև 160 երես: Բոլոր 12 համարները կը կազմեն երկու հատոր շուրջ 1800 երեսով: «ՄՈՒՐՃ» - ի ԲԱԺԱՆՈՐ. ԴԱԳԻՆԸ՝ տարեկան 10 ռուբլի, կէս տարուան՝ 6 ռուբլի կանխիկ վճարելի: Փոստի ծախքերը կրում է խմբագրութիւնը:

Խմբագրութիւնը գտնվում է՝

Тифлисъ, Гановская ул., домъ Іоаннисіани,
Ուրիշ տեղերից գիմում են ուղղակի՝

Тифлисъ, въ Редакцію журнала «МУРТЧЪ».

Խմբագիր—Հրատարակիչ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Գ. — ՇՐՋԱՆ ԻՍ. 1889 ՏԱՐԻ ԻՐ. ՄԱՐՏ 31

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՄԱՐԿԱՅ ԼԵՋՈՒՆ

(Դ. 46—50):

Թող իմ անձը փառաւորէ Տիրոջն ու զնձայ իմ հոգիս Փրկիչ Առաւելոյս: Ինչու որ մեծ բաներ տրաւ ինձ Հղօրն՝ ու սուրբ է Նորա անունն— ու Նորա ոգորմութիւնն ազգից ազգ (ամալական կլինի) իրանից վախեցողներին:

Թէեւ ամէն մահկանացու մարդոց պարգեւած է այն հրաշալի բարիքն, այսինքն է՝ այն յատուկ ընդունակութիւնն, որով կարողանում են հոգեւորը՝ մտաւորը մարմնացնելու, որ այդ միտքն իրանց նման էակներին հաղորդեն, բայց այս պարգեւը վայելող միւլիոնաւոր մարդոց մէջ անտարակոյս քիչերն են միայն, որ երբ և իցէ՝ մտածած լինին այդ մեծ բարիքի վրայ թէ՛ սրչափ թանկագին է իրանց համար: Մարդկային լեզուն, բանաւոր արարածների այս առանձին սեպհականութիւնը—մեր մէջը բնակող անմահ հոգւոյ այս անդրանիկ արուեստն, այս երեխայիքը, նորա ճարտարութեան—այս ողջոյնն, որ հոգիները հոգիներին տալիս են, որով փոխադարձաբար յայտնում են միմեանց իրանց մարդկային ընտելութեան հաւասար լինելն և ինչ բանի սրտշուտ ու սահմանուած լինելն՝ անշուշտ արժանի է քրիստոնէի լաւ մտածողութեանն, որպէս և ամեն բան, ինչ որ Աստուծոյ մեղ վերայ ունեցած սիրոյ և բարերարութեան աներկուանալի վկայութիւնն է:

Շատ հին ժամանակներում, երբոր մարդիկ բնութեան՝ կամ աշխարհի մէջ Աստուծոյ յայտնութիւններին, կամ յայտնուելուն աւելի մօտիկ էին, քան թէ մեր օրերում, և երբոր ազգաց պատմութիւնն ու նրանց ունեցած այլ և այլ վիճակներն աստուածային արգարութեան անմիջական ներգործութիւններ էին ճանաչում—այն ժամանակներումն իմաստունները շատ էին մտածում աշխարհիս մէջ խօսուած լեզուների իրարից շատ ու շատ տարբեր լինելուն վերայ: Եւ իբրեւ աւանդութիւն՝ ուշադրութեան արժանի մի պատմութիւն է մնացել, որ գրուած է ապագայ սերնդոց համար Մովսէսի առաջին գրքում:

Այս գրքի մէջ ասում է թէ՛ ջրհեղեղի օրերից յետոյ մի բարբառ կար՝ և բոլոր աշխարհիս մարդիկը դեռ ևս մի լեզու էին խօսում: Նոյ նահապետի սերունդը գնաց Սենաարի դաշտն, եւ որովհետեւ շատ շատացան՝ և իրանց հօտերն արածեցնելու համար աւելի շատ և ընդարձակ տեղի պէտք ունէին, շատ անգամ ամբողջ ընտանիքներ պէտք էր հօտերի հետ հեռու տեղեր երթային, որ՝ բաւական արօտ կարողանային

զտնել իրանց ոչխարների համար: Շատ անգամ պատահում էր այդ միջոցին, որ հեռու տեղեր գնացողներն իրանց ազգականների համար կորած էին համարվում, իրանք էլ իրանց ազգակիցներին կորցնում էին, սև իրանց հայրենի երկիրն էլ չէին գտնում: Սորա համար մոքներումը գրին բոլոր աշխարհիս երեսն իրանց ցրուելուց առաջ՝ մի աշտարակ շինել, որոյ գլուխն երկինք հասնի. այդ աշտարակն իրանց համար թէ՛ անուշ ու յիշատակ մնայ, և թէ՛, ինչպէս մեկնում են մեր՝ բոլոր աշխարհիս երեսը ցրուելուց առաջ՝ խօսքը, մի նշան լինի, որով իրենց ցրուած հեռաւոր տեղերից իրանց հայրենիքը ճանաչեն:—Բայց նորանց այս միտքն ընդգէմ էր Աստուծոյ խորհրդին, Արոյ կամքն էր, որ աշխարհիս ամեն կողմերումն, ամեն երկիրներումն էլ մարդիկ բնակուած լինին: Սորա համար ասուած է սուրբ գրքումը թէ՛ խառնեց Աստուած նորանց լեզուն, որ ոչ մէկը միւսի լեզուն չհասկանայ: Այսպէս ցրուեց նորանց Տէրն այնտեղից երկրիս ամեն կողմերը, (Ծննդ. ԺԱ. 1—9):

Մի անօգուտ աշխատութիւն արած կլինի մարդ, եթէ որ ուզենայ քննել և իմանալ թէ՛ որք կարող էր լինել մարդոց ամենահին՝ ամենառաջին լեզուն: Ինչ որ մեզ սովորեցնում է սուրբ գիրքը՝ թէ ոկղբում բոլոր աշխարհումն մի բարբառ՝ մի լեզու կար, նոյնը հաստատում է ոչ միայն մեր մտածողութիւնն, այլ և բոլոր լեզուների տարերքն ու յատկութիւնն և իրար հետ ունեցած առանձին ազգակցութիւնը: Կարծիք չկայ, որ ինչպէս ամենահին ազգերի կեանքը մանկական՝ բնական պարզութեան մէջ էր, իրանց լեզուն էլ շատ ալքատ և անաբուստ պիտի լինէր: Այդ լեզուի նախնական մասերը պիտի լինէին ցաւ և ուրախութիւն զգալու ձայներ, իրանց ձայները կենդանիների ձայներին նմանեցնելը, կամ տարերբի մեղմ ու սաստիկ ձայներն՝ և ամեն օր գործածուած բաների՝ կամ աւարկաների ձայնն, որ դիտում էին ու պարզ նշանակութիւն տալիս: Երբոր մարդիկ փորձառութիւնների աւելի հարուստ պաշար ունեցան՝ և փորձառութիւններով աւելի մեծ զարգացման հասան՝ թէ իրանց խելքի և թէ իրանց զգացմանց կողմից,

բառերի հարստութիւնն էլ և յաջողակ կերպով իրանց միտքն ու զգացմունքն տրտոյայտելն էլ աւելացաւ:

Սուրբ գրքի մէջ լեզուների խառնուելու մասին գրուածը մեծ խորհուրդ ունի իբրեւ անհերքելի պատճառ հին ազգերի իրարից բաժանուելու կողմանէ, ինչպէս որ այսօրուան օրս էլ տեսնւում են մարդոց մէջ բաժանմունքների, երբ որ իրար լաւ հասկանալ չեն կարողանում: Լեզուի մէջ է տպուած տեսնւում մարդու ամենաներքին որոշ յատկութիւնն, և որովհետեւ մարդոց մէջ բնաւորութիւնների տարբերութիւնը շատ մեծ է և մտածելու որպէս և գիտելու կերպը շատ զանազան, այս պատճառով էլ ամեն մի մարդ մտածում է և խօսում իւր կերպով: Երբ որ մեղսային կիրքն էլ մէջ է մտնում ու գալիս խառնվում մեր պախարակելի մտածմունքի ու զգացմունքի հետ, այն ժամանակ լեզուն հեշտութեամբ սուր է դառնում, որ եղբայրների և քոյրերից բաժանում է: Լեզուն մի փոքր անդամ է, բայց մեծ բաներ է անում: Տես, մի փոքր կրակ ինչպիսի մի անտառ է կրակի գցում. (Յակ. Գ. 5.):

Լեզուների զանազան լինելուն շատ պիտի նպաստէր անշուշտ՝ մարդոց այլ և այլ տեղեր բնակուած լինելը, կլիման, պարապմունքն ու սնունդն: Այս ամեն հանգամանքները զօրաւոր կերպով ներգործեցին ու մեծ ազդեցութիւն ունեցան ազգերի ներքին և արտաքին կեանքի վերայ՝ և մասնաւորապէս իրանց խօսած լեզուի տոբերք լինելուն վրայ: Ինչպէս որ՝ կան մարդկային ցեղեր, որ իրանց մարմնի կազմնւածքով, կաշու գունով ու տարբեր բնաւորութիւնով սաստիկ զանազանւում են իրարից, այնպէս էլ կան լեզուի մէջ տարբերութիւններ՝ իբրեւ միեւնոյն լեզուի տարբեր ճիւղեր՝ կամ բարբառներ, որոնք թէեւ նոյն արմատից կարող են առաջացած լինել, բայց իրանց արտայայտութեան կերպերի մէջ բոլորովին որոշ են և իսկապէս տարբեր իրարից: Այն, մինչև անգամ միեւնոյն երկրի ու ազգի մէջ շատ անգամ տեսնւում է բարբառների մեծ տարբերութիւն: Գերմանիոյ ծովի ափերի և Ալպեան սարերի վրայ եղած Սենա գետի ձկնորսներն, որպէս և գիւղացիքն ու քաղաքացիքը շատ անգամ գոռաւորութեամբ են միմեանց լեզուն

Հասկանում, թէև նոյն լեզուի գերդաստանի բարբառներն են իրանց խօսած լեզուն,

Պատմութիւնն՝ աղգերի այս մեծ դաստիարակը՝ պակաս զօրութեամբ աղգեցութիւն ունեցած չէ լեզուների զանազան լինելուն վրայ: Հին ժամանակներից սկսած շարունակաբար եղած պատերազմները, մեծ մեծ աղգերի իրանց բնակութեան անդից ահագին բազմութիւններով գաղթելն, որ ուրիշ աղգերին նուաճելուց յետոյ, իրանց սեպհականեն նրանց պողաբեր երկիրները՝ պատճառ եղան աղգաց այլ և այլ ցեղերի միմեանց հետ խառնուելուն: Այս միջոցին կտրան հին լեզուներն, որ հազարաւոր տարիներից սկսած ծաղկած փիճակի մէջ էին՝ ու նոր լեզուներ կազմուեցան հին լեզուների աւերակների խառնուրդից: Բայց յետոյ, երբոր այլ և այլ աղգեր իրանց բնակուած տեղերում աւելի հաստատուեցան, մի նոր զարգացումն ըսկսուեց, ինչու որ այժմ մի աղգ ընդունեց միւս աղգի գիւտերն, իրար հետ ունեցած փոխադարձ հաղորդակցութեան ու յարակցութեան մէջ՝ հաղորդեցին միմեանց իրանց գաղափարները, կարգադրութիւններն՝ ու երկրի բերքեր փոխեցին իրար հետ, և սորա հետ միասին իրանց նոր սովորածներն էլ նոր նշանակութիւն ունեցող բառերով իրանց լեզուի մէջ մտցրին: Որչափ որ մեր օրերումն միևնոյն աղգի մէջ խօսուած լեզուն տարբեր է այն լեզուից, որով խօսում էին մարդիկ հազարաւոր տարիներով առաջ, այնչափ էլ տարբերութիւն պիտի ունենայ այն լեզուից, որ էլի հազարաւոր տարիներ անց կենալուց յետոյ պիտի խօսեն:

Լեզուն այն մեծ պարզեցներից մէկն է, որ յաւիտեանակա՛ն աթոռի վրայ բազմող Սէրը տուել է մահկանացու մարդոց աղգին: Լեզուն մարդոց համար միմեանց հասկանալու կարևոր միջոց չէ միայն, միայն հոգևոր կամ մտաւոր կապ չէ, որ կապում է աղգեր աղգերի հետ ու դարեր դարերի հետ, այլև ուրբ նուիրական գործիքն է՝ մարդկային աղգի լուսաւորուելուն, ազնուանալուն ու երջանկանալուն համար: Ի՛նչպէս մեղկանալու է խուլ ու համրն, որոյ ականջին մարդկային ձայնի հնչումն երբէք չէ մոռում: Նորա մտաւոր զարգացումն երբէք

այն բարձրութեանը չի հասնիլ, որով ուրախանալ կարող է ան-
թերի զգացմունք ունեցողն, ինչու որ նորան պակասում են
գաղտփարների պարզութիւնն, որ կենդանի ձայնը մի այն կա-
րող է ծնել ու արտագրել: Այսպէս էլ բարբարոսութեան մէջ
թաղուած աղգը խուլի է նման: Թէեւ, իրաւ է, ականջներ ունի
լսելու, բայց նորա ըմբռնման ու հասկացողութեան զգացումն
աւելի բարձր բաների համար դեռ ևս փակուած է: Բթացած
մոքով անց է կացնում իւր կեանքը, ծառայելով միայն իւր
ցանկութիւններին. կամ ինքն ճնշուած, բթացած ստրկու-
թեան մէջ՝ բռնակալ գլխաւորների լծոյ տակ, կամ ցանկանա-
լով, որ ուրիշ ցեղերի վրայ դնի իւր անգութ և արիւնածարաւ
բռնակալութեան լուծն, ոչ մի գեղեցիկ՝ կամ հրապուրիչ բան
չգտնելով ընտանեկան կենաց մէջ, ինչու որ կին ասածդ դեռ
ևս սաստիկ անարգ վիճակի մէջ է իբրեւ մի ամենաստոր արա-
րած. թէեւ կրօն ու կրօնի պաշտօնեաներ՝ քուրմեր ունի, բայց
ի՞նչ կրօն է, որ ունի. նորա կրօնն երկիւղն է, որ քաշում է
չար ոգիներից ու կախարդութիւնից, որոնց չարութիւնն իրա-
նից հեռացնելու յուսով՝ արիւնստ զոհեր են անում իրա պէս-
ներն: Այս ստոր աստիճանի մէջ են՝ օրինակ՝ Ափրիկայում
բնակուող սեւամորթների շատ ցեղեր. և նոյն աստիճանի մէջ
էին մեր իսկ նախկին այն հին ժամանակներումն, երբոր իրանց
բնակութեան իրճիթները դեռ ցիցերի վրայ էին շինում ծո-
վակների ու ճահիճների մէջ: Այն ժամանակուանից յետոյ որ-
քան մեծ փոփոխութիւններ են եղել, որ մենք բարբարոսական
դարի տեղ՝ բարձր լուսաւորութեան դարին ենք հանդի-
պում այժմ: Եւ ի՞նչն է, որ նրանց հաղարաւոր դարերի ըն-
թացքում այսպիսի զօրաւոր կերպով խթան ու թռիչ է տուել
բարձրացրել ու առաջ տարել: Գլխաւորապէս լեզուն, ուսման
կրթութեան խօսքն:

Աւելի խելաւի մարդոց իրանց ազգի մէջ տուած ուսումնովը
մի ազգի ուրիշ ազգերի հետ ունեցած, յարաբերութիւնովն
որով իրանց ունեցած փորձառութիւնները փոխադարձաբար
հաղորդւած էին միմեանց, քրիստոնէութեան պատգամաւոր-
ներով — Աւաքեալներին եմ ասում — որ աստուածային գիտու-

թեան լայն բերին մարդոց եւ տարածեցին, դպրոցներ հաստատելոյն ու գիտութիւնների վերականգնելոյն այս՝ այն ազգն իւր ընկած գրութեան ցեխից դուրս եկաւ ու կամաց կամաց բարձրացաւ: Լեզուի խօսքն էր, որ նոր կեանք ստեղծեց:

Այսօր էլ տեսնում ենք, որ հոգւով կենդանութիւն ու կեանք ունեցող մարդու շրթանց շնչի մէջ ինչ զօրութիւն կայ, Ծծ կիր երկխան լսում է իւր մօր սիրտիւր ու փաղաքշող ձայնին. մանաւին ընդունում է իւր ծնողաց բերանից առաջին յորդորներն ու խրատներն, որ բարւոյն հեռւի, իսկ չարից հեռու մնայ, դպրոցի մէջ բացվում է նրա առաջ ամենայն օգտակար և ազնիւ բանի ուսման ապրիւր—ու յետոյ կեանքի մեծ վարժատան մէջ ամեն ազգ հնչում է նորա ականջին մարդկային խօսքն՝ նորան կրթելով, նորա միտքը բանալով, նորան առաջ տանելով, նորան խեղճացնելով, մխրթարելով, վախեցնելով ու բազդաւորցնելով: Առանց լեզուի անկարելի կլինէր այնպիսի կրթութիւն, ուսում ապր մարդու, որ նա Աստուծոյ պատկերը ու նմանութիւնը լի է Մարգկային ուրիշ ամեն գերազանցութիւններ ունենալու հետ եթէ որ սրտը և այլ և այլ նշանակութիւն ունեցող ձայն չունենայինք, այլ կենդանւոյ բնութեան ձայնը միայն, բնազմամբ ուրախութիւն ու ցաւ յայտնող նորա ձայնը միայն ունենայինք, մեր խելքը կաշուկապ եղած կմնար, մեր հոգին էլ մեր մարմնի մէջ կենդանի թաղուած:

Լեզուն Աստուծանից մարդկային ազգին տուած ամենամեծ պարգևներից մէկն է: Խնչպէս որ մարդու գործախառնութեան համար՝ իւր մարմնին՝ ձեռքն ու աչքն են հարկաւոր, այնպէս էլ հոգուն ու մտքին՝ լեզուն: Եւ ինչպէս որ մարդու հոգին ու միտքն ընդունակ են ու յարմարաւոր միշտ և անչափ հարստանալու և զարգանալու, այնպէս էլ նորա ազնիւ գործիքը՝ լեզուն: Երբոր մենք շատ ուռեալ անբարասանի խօսածներն ենք լսում, կամ կարգւում ենք մի հեղինակի ամենալաւ շարագրութիւնը, զարմանում ենք՝ մէկի տաածների և միւսի՝ գրածների մէջ մեզ յայտնած հարուստ գաղափարների վրայ, միևնոյն ժամանակ զարմանում ենք նրանց մեծ հմտութեան վրայ:

որով գիտեն վարպետ կերպով բացատրել իրանց մտքերն: Այդ տեղ տեսնում ես, որ խօսքն ու միայքը միացել են. հոգւոյ խօրքից յառաջացած շարժմունքը կայծակի նման է երևում. մի մարդու հոգին սաստիկ ներգործող, յալթահարող, գլխից մինչև ոտ շարժող, սգւորող զօրութիւն ունի ուրիշ հազարաւոր հոգիների վերայ: Այս ի՞նչ զօրութիւն ու ներգործութիւն է, որ ունի մարդու հոգին: Լեղուն գերազանց է մինչև անգամ ամեն մի ուրիշ երկրաւոր ուժից՝ իւր ունեցած ազդեցութեան մեծութիւնովն՝ և խօր ու անջնջելի տպաւորութիւնովն, որ թողնում է մեզ վրայ: Մի թագաւոր, մի իշխան իւր կառավարչական գործերովը կարող է օրհնութիւն կամ անեծք բերել մի ազգի, մի ժողովրդի վրայ. մի զօրավար կարող է մի ամբողջ երկիր անապատ դարձնել, բայց հազիւ մի դար անց կենալուց յետոյ՝ նրա արած աւերմունքի հետքն էլ չի երևում: Իսկ ինչ որ մի անգամ իբրև լաւ ու իրաւացի բան ասուած է, մի ցանած սերմի նման՝ չի փչանում, այլ աճում, հասնում ու պտուղ բերում: Դարեր թաղ անց կացած լինին ասուած խօսքերի վրայ, միշտ նորից ծլում է, դուրս գալիս ու աճում:

Լեզուն ինքն իւր համար ստեղծել է իր ճանապարհներն ու միջոցներն, որ հոգւոյ և մտքի իրան յայտնած գանձերը պահպանի այնպէս, որ երկար մնան: Գրելու արուեստը լեզուի աւելի զարգանալն է միայն ցոյց տալի, լեզուի լսելի ձայները կամ հնչիւնները տեսանելի նշաններով մարմնացնելն է: Արդէն հին աշխարհի ազգերի՝ Նգիպտացւոց և Ասորեստանցւոց (որպէս և մեր Հայոց ազգի) խելքը հասել էր, իմացել էին իրանց անելու բանն, որ իրանց մտքերն, իրանց մեծ թագաւորների գովեստը քանդակագրեն, քարերի վրայ՝ ձարտարամիտ Փիւնիկեցոց ազգը տառերով գրելու արուեստը գտաւ: Յոյներն, ու Հռովմայեցիք իրանց բանաստեղծական ու պատմական գրուածներն իրանցից յետոյ եկող ազգերի համար թողին մագալտթների վրայ: Միջին դարերի մէջ աշխարհումս ապրող կրօնաւորներն՝ միայնակեցական խցերի մէջ իրանց անց կացրած օրերում պարպեցան գրքեր արտագրելով, մինչև որ վերջապէս տասնևհինգերորդ դարում՝ տպագրութեան գիւտը բոլոր աշխարհի

Հոգեւոր ու մտաւոր կեանքի լուսոյ նոր դուռ բացեց: Այս արուեստը մեր օրերում թէ որչափ է տարածուել, հաշուի տակ քցել՝ կամ լեզուով պատմել չէ կարելի: Այդ ասածին վկայ են բոլոր լուսաւորուած և մինչև ցայժմ գեռ ևս չլուսաւորուած ազգաց լեզուներն: Այժմ անց կացած դարերի ձայներն նոյնպէս մօտիկից և նոյնպէս յայտնի և հասկանալի կերպով են մեզ հասնում, ինչպէս որ մեր օրերումն ապրող մարդոց ձայներն աշխարհիս ամենահեռաւոր տեղերից: Ու պէտք չէ՞ր արդեօք մի նորագոյն գիւտի մասին էլ յիշելի մի շատ նոր գիւտի, որ կայծակի կայծը գործ էածում լեզուի համար իբրև միջոց, և այդ կայծը մի բազկերակի զարկի չափ կարճ միջոցում իբրև պատգամաւոր է դրկում հեռաւոր երկրների ու ծովերի վրայով մինչև ամենահեռաւոր ծովերի ափերը: Մարդկային լեզուն ոչ մի ժամանակ, այլ միայն մեր օրերում դարձած է աշխարհիս մարդոց իրար հետ եղբայրացնելու առաքել:

Աշխարհիս մարդոց իրար հետ եղբայրանալն, որով մարդոց որդիքն իրանց երկնաւոր Հօր մի ընտանիքն են ճանաչում իրանց, քրիստոնէութեան մեծ միտքն է ու մեծ գործը: Մեր Փրկիչն իւր օրերումն, երբոր ազգերը ստտոտիկ թշնամական ոգով վարուելով իրար հետ, ամենայն եղբայրական կամ բարեկամական յարաբերութեան առաջ խոր անդունդք էին բացել և մարդկային ամենայն կապը կտրել, այդպիսի ժամանակ քարոզեց Աստուծոյ արքայութեան աւետարանն և իւր աշուկերաներին պատուիրեց ասելով. «գնացէ՛ք ամենայն աշխարհ, սորվեցրէ՛ք ամենայն հեթանոսներին ու մկրտեցէ՛ք նորանց»: Գնացին և արին, ինչպէս որ իրանց ասել էր. նրանցից յետոյ էլ ուրիշները գնացին, և անընդհատ ազգերի ամեն շրջաններում ու ժողովարաններում, ամեն կերպ աշխատելով անձնուիրաբար Աստուծոյ արքայութիւնն աւելի և աւելի տարածվում է և յառաջ տարուում: Այժմ պէտք է ասենք, որ բոցառապէս միայն կրօնական քարոզութեան խօսքը չէ, որ Աստուծոյ արքայութեանը տարածուելուն և առաջ երթալուն համար իւր մեծ նշանակութիւնն ունի, այլ և ամեն մի ուսումն, ամեն մի

օգտակար աշխատութիւն՝ գիտութիւնն ընդարձակելու, ամեն մի նոր գիւտ, որ մարդուս միտքը լուսաւորում է, և մարդոց միմեանց հետ աւելի սերտ կապով կապում: Պատմութեան վկայութեամբ անհերքելի կերպով հաստատուած է, որ միայն քրիստոնէութիւնն է այժմեան լուսաւորութեան, վարսեց ուղղութեան ու կրթութեան մայրն. և ինչպէս որ Եւրոպայի ամեն ազնիւ ուսումն և յառաջադիմութիւն իւր յաջող ընթացքն է ունեցել քրիստոնէութեան՝ տիեզերք շարժող զօրութիւնովն, այնպէս էլ մտաւոր և բարոյական զարգացումը գործակից պիտի լինի քրիստոնէական ճշմարտութիւնները միշտ աւելի խոր մտցնել ազգերի կեանքի մէջ: Մի գուցէ կասկածող լինի, որ մեր օրերի լուսաւորութիւնը Յիսուսի աւանդած ուսումը, կարելի է, վերջապէս ոչ ընչացնի, կամ բանի տեղ դնել չտայ: Չէ կարող այդ անել, ինչու որ Աստուծոյ գործն՝ թոյլ չի տալ, որ յետ քցուի, կամ արգելուի. եթէ ուզենայ էլ, չէ կարող, այլ ընդհակառակն ակամայ պիտի օգնի միայն Աստուծոյ գործն առաջ տանելու: Դորա մի անհերքելի ապացոյցն այն է, որ Փրկչի բոլոր աշխարհիս մարդոց իրար հետ եղբայրացնելու սուրբ գաղափարին հէնց մեր օրերումն ուսումով ու հնարագէտ արհեստներով աւելի ճանապարհ են բաց անում:

Սուրբ գիրքն ասում է թէ՛ մարդոց մեղսային կրքերով յառաջ եկաւ լեզուների խառնակութիւնն, որ ազգերին իրարից բաժանեց, Բայց դորա մի հակապատկերն է ցոյց տալի քրիստոնէութեան մի պատմութիւնը հոգեգալստեան առաջին օրուայ, ուր որ գրուած է թէ՛ Քրիստոսի աշակերտներն սկսեցին այլ և այլ օտար լեզուներով աւետարանը քարոզել: Ինչ որ ատելութեան լեզուն մի ժամանակ բաժանել էր, այժմ՝ սուրբ հոգւոյ լեզուն դարձեալ պիտի միացնէր: Երկրագնդիս ամեն տեսակ քարբաւներով քարոզվում է մի բան միայն, որ հարկաւոր է այսինքն է՝ մի հաւատ, մի սէր, մի յոյս, ինչպէս որ հոգեգալստեան այն օրն այլ և այլ ազգերից հաւաքուած բազմութիւնը զարմանալով ասում էր թէ՛ «լսում ենք մեր լեզուներով Աստուծոյ մեծամեծ գործերը խօսելն», — այսպէս էլ մեր օրերում կան միլիոնաւոր մարդիկ, որ իրանց լեզուով լսում են

վրկուլթեան խօսքը: Խոնարհում են ու երկրպագութիւն անում մի Աստուծոյ և երկնաւոր Հօր առաջ, ու միասիրտ աղօթք անում, թէ և տեսակ տեսակ լեզուներով՝ և ասում թէ՛ գայ Քո արքայութիւնդ:

Ես էլ իմ շրթունքիս շունչն աւելի ազնիւ կերպով գործածել կարողացած կլինիմ, երբ որ իմ երկնաւոր Հօր Աստուծուն աղօթք անեմ: Աղօթքը մարդկային լեզուի բացաւած ամենասո՛ւրբ ծաղիկն է: Իմ երկնաւոր Հայր, Քո արքայութիւնդ ինձ էլ գայ, ինչպէս որ երկրիս վերայ եղած իմ բոլոր եղբայրակիցներիս: Եւ երբ որ ես մի օր այս անցաւոր աշխարհիցս կը բաժանուեմ, թող տո՛ւր ինձ, որ իմ մահուան անկողինքիս մէջ էլ՝ իմ վերջին շնչովս էլ ասեմ՝ սո՛ւրբ լինի Քո անունդ:

(Թարգմ. գերմ.) Գ. Ե. Ա.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԿԱՐԱԳԻՐ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՈՒՅ

ԵՒ

ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՅ.

(Շարահայտելի)

Հրաման առած էր Սաֆար-Ալին խաչատուր վարդապետի անձի համար մազ մի անգամ չթողնել իրեն, և լսելով միաբանաց ոմանց նորա ընչից առնել, փախնելը, շուտով ի Ջուջանայ երկու մարդ յղեց նոցա ետեւէն, որք գնալով՝ ի նոցանէ յետ առին, բերին նորա ամենայն ինչքն յանձնեցին նմա. ապա թէ ոչ, խաչատուր վարդապետ, ո՛չ ևս վանուց մի շնչաւոր էակը, կարող էր ազատուիլ, բոլորն ալ սիրտի սպանուէին:

Արէլ վարդապետ իրեններով գնաց ազատուաւ. Գալուստ

վարդապետէն ի դատ, մնացեալ միաբաններէն ոչ ոք գիտէր վանուց ապրանաց տեղն. ուստի գալով Սափար-Ալին կոչեց զնոսա. տեսնելով որ Սահակ եպիսկոպոս, Յարութիւն եպիսկոպոս և Յովսէփի վարդապետ կարի ծերացեալ են. ալ ազգի ազգի նեղութեանց չենթարկեց զնոսա: Անդ մնաց անբաժան գաղութարակից և մարտակից Խաչատուր վարդապետի, գեր. Գալուստ վարդապետ, որի ձեռքէն եկեղեցւոյ և միւս բանալիներն քաջեց առաւ, վասն զի նա էր գործակալ և վաքիլ ժամանակին: Մերկացուցին զնա, թողլով գէթ միատակ շապիկն ու վարտիկը կապեցին զձեռս և զոտս, զրեցին կամասալի վրայ, պրկեցին ընդ այն կանեփեայ չուանով և վեց զօրաւոր անձինք սկսան փայտիւք զարնել, եթէ ես ըսեմ մէկ, դու ըսէ հազար, ալ զարկելուն հոշիւ չկար:

Որից յետոյ բարձրացուցին զնա ի ծայր իմն ձողի գլխիկոր կամասալիւ հանդերձ, ուստի կախ մնաց մինչ առաւօտ:

Իսկ իւրեանք որպէս զօձ սողսկեցան յեկեղեցին, բոլոր դարաններն զննելով՝ գտան երկրացւոց թողած գոյքերը, կանանց ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդերն, զորս ժողովելով ի մի վայր բարձրակարկառ բլրակի մընմանութիւն առաւ: Չգտնելով այնտեղ վանուց զգեստներն ու անօթիներն... որեւազալին վարիջուցին զնա կախաղանէն, սառն ջուր սրսկելով նորա երես յետ օգուտ ժամուց զարթուցին զնա իւր մահամերձ թմրութենէն:

Փորձութեան ժամանակ մարդուս առաքինութիւնը կրփայլի ճիշդ այնպէս ինչպէս ոսկին բովին մէջ, եթէ իրօք ունի զայն մարգարիտ: Վերստին Սափար-Ալին մերձեցաւ առաքինւոյն և հարցուց նմա «Ո՛ր է վանուց զգեստներն ու գանձը, ո՛ր գրիք զայնս, ըսէ որ ես զանոնք առնեմ, կեանքդ քեզ բաշխեմ»: Այսու ամենայնիւ անտի միշտ բացասական պատասխան ընդունելով՝ դարձեալ զգեստեցին զնա, չարաչար ծեծեցին, ուշագնաց մեռեալ լինակի մէջ, ոտնէն բռնած ընդ քարջ դուրս նետեցին զայն:

Այսպէս եօթն օր վանուց խորքերն խուզարկելով՝ միաբանաց և ժողովրդեան ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ պահուած ընչե-

դէնք... հաւաքեցին, չմոռանալով ընդ նմին ամենայն օր Գալուստ վարդապետի սոսկալի չարչարանքներ տալ, որն որ մահու չափ ծեծ ուտելով ալ, վերջապէս իւր պերճափայլ անուան մի փոքր արատ չբերեց - վանուց ղգեստների տեղն չստաց, մատնութեան ոչ մի խօսք բերան չբերեց. նա մի անգամ Խաչատուր վարդապետի առաջ երգուած էր, ուխտազանց չգտնուեցաւ անոր մէջ:

Բացի վանուց ղգեստները, մինչև ակնկալ կապերուր վերցնելով՝ Գալուստ վարդապետի հետ մէկտեղ, դէնկ կապեցին, բարձին սայլերի և ուղտերի վերայ, մեկնեցան անտի, գնացին առ Հասան-խան ի Սարգարապատ, որ ինքն ևս Քաջբերունեաց գաւառը գերելէն նոր էր վերադարձել:

Ժողովուրդը շատ աշխատեցաւ, շատ էլ մաքառեցաւ, օր յառաջ գլուխն առաւ, կորաւ. բայց դարձեալ իւր հարստութիւնը՝ նիւթական ոյժը չկարողացաւ զերծանել. այսօր ընդ ամենը ղետեղուեցան Հասան-խանի մթերանոցը: Գոգցես բռնակալութեան մէջ մագնիսականութեան նման մի անկշռելի ոյժ կայ, որ իրմէ վար էակներն դիւրաւ կը քաշէ առ ինքն:

Սակայն Գալուստ վարդապետի համար այսօր բացառութիւն կարելի է համարել, գերեվարքն տարին զնա ևս առ Հասան-խան, ուր իւր բնական ձրիւքն ու ճարտարախօսութեամբն գրաւեց նորա քարացեալ սիրտը՝ որ ոչ մի էակ մինչ այդ բոլորէր արժանացած նորա ներողամտութեան ու շնորհաց. բաշխուեցան իրեն իւր կենաց հետ Ակնոտցի Մարութայ և այլոց ոմանց գերեալ ընաանիքը, պատժուելով՝ զինք վայրապար չարչարողներէն ոմանք, որից յետոյ նոքօք հանդերձ վերադարձաւ իւր տեղն ի վանք:

Նա իւր հոգեհարազատ ընկեր Խաչատուր վարդապետի նման սիրելի էր իւր համայն հաւատացեալ հօտին, պատկառելի մեծամեծաց և փոքունց առաջ: Շրթունք պիտէր որ երկու անգամ նորա անունն յեղյեղէր. ժամանակի արիւնխում բէկերն ու բգեշխներն անտի կսարսափէին. որպէս և նոցա ծառայներն, անաստ քրդերն և յետին ռամիկն ևս, որք կամեր էին նորա բազկի ոյժը փորձել: Նա մի խնժորենի փայտէ մահակ՝ ունէր

Ճեռքին բռնած իբր գաւազան, որի մի ծայրը նիզակ էր անցուցած: Նա մի ղորաւոր և ահեղասաստ ձայն ունէր, հակառակորդաց համար նորա մի խօսքն՝ երկուք չէր դառնար, երկրորդ, երրորդին ալ գաւազանը կը պատասխանէր:

Նա երկայնահասակ էր, պարթև մարմնով, Ասիական ծանր լայն, մեծ ու խոհուն ճակատ ունէր, աչքերն թուի ու խոշոր, նայուածքն աղու, յօնքեր, արուեսնունքն խիտ և սևորակ, պէխերն պատի պատ ոլորած, իւր փառահեղ մօրուքի հետ իր առնական դէմքը կը զարդարէին: Միով բանիւ նորա հսկայ անձի գծագրութիւնը տեսնողի վրայ մի խոր տպաւորութիւն կը ներշնչէր, դիւթական էր նա, և գերբնական նորա կորովի կազմուածքը, որ այնքան հարուածոց դիմացաւ և չմեռաւ:

1803-ին քրդաց Սիւկանցի աշիրաթը վանուց ոչխար և բոլոր լծկան և կթան անասնեղէնք յափշտակած լինելով՝ նորա արտաքին շինութիւնքը թափուր մնացած էր: Ի Զուջան քաղաքեալ դեռ ևս անտուն անտեղ ընդ երկնիւք բացօթեայ հայ ընտանեաց խնդրանօք Սաֆար-Ալին քանդել տուաւ, յանձնեց նոցա, նորա գերաններն ու մարգակները, որք տանելով՝ իրենց բնակութեան համար մասնաւոր խրճիթներ շինեցին վատ եղանակից պատասպարուելու աղագու:

Այնուհետև Ս. մենաստանի մէջ մնացեալ ծերունազարդ սուրբ հայրերն խոտեղէն անկողնօք և ամբարի տակ մնացած դոյզն ինչ հոգախառն աշիւրով կը շատանային, միայն նստեալ անդ որպէս բու աւերակի իրենց և թեմի աւերն կողբային:

Ոչ սակաւ այս օրերէն ետև լուր ելաւ Երևանայ մէջ թէ պարսից Ֆաթալի-բաբա-շահ արքայն ուզած է զՀասան-խան առ ինքն ի թէհրան:

Ուստի տեղւոյն աղա-մելիք Սահակը զայս պատեհ առիթ համարելով՝ գնաց առ Հասան-խան խնդրել ի նմանէ, զի արձակեցէ վասն իւր 15 ամիսէ ի վեր բանտարկուած զտէր Խաչատուր վարդապետն: Իսկզբան թէև այս ծանր իմն թուեցաւ իրեն, բայց և այնպէս աղամելիք Սահակի խնդիրքն անտես չառնելով, որ նորա մտերիմն էր՝ 100 թուման փրկանք ստանալով արձակեց զնա ի բանտէ:

Յիշեալ 100 պարսից թուղանը նոյն ժամայն տուաւ նմա իւր քսակից յիշեալ պատուական ազգայինը, զոր Խաչատուր վարդապետ գալով անտի ի վանս իւր, մի քանի ամիսէ վերջ ճարեց ճուրեց ուղարկեց նորա տուած գուժարը՝ շնորհակալութեամբ հանգերծ:

1824-ի փետրվարի 5ին Խաչատուր վարդապետ և Ս. Կարապետ փախչող միաբանք ժամանեցին ի վանս իւրեանց յիւշ-քիլիսէ:

Ահա նոյն վանուց նախկին վանահայր Առողմեանց գեր. Սիմէօն վարդապետի յիշեալ Խաչատուր և Գալուստ վարդապետաց վրայ յօրինած մի ողբերգութիւնը, զոր աստանօր արժան գատեցի դնել, ընթերցողաց մի գաղափար ընծայելու համար:

ԱՌՏ. Տ. ԳԱԼՈՒՍՏ ԵՒ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՄԵՐ.

Սէգ արի քաջ Սիսակունի

Զի ննջես ի գառազդի

Հուր կիզանող հրացայտ շանթի

Ո՛հ սէր իմ Խաչատուր սեպուհ:

Ի յԱրամեանս հարազատաց

Սերունդ նախնի մեր թագազնեաց

Ահեղ իշխող գաւազանաց

Ո՛հ սէր իմ Խաչատուր սեպուհ:

Մէղաց սալարն զառիւծդ արի

Խաբէանօք առ յիւրն աւարի

Պայծառ ճրագդ ազգիս մարի

Ո՛հ սէր իմ Խաչատուր սեպուհ:

Էառ զԲագուան անխիղճ գազան

Կարկտատեղ ամպ լրգական

Հարեալ զծաղիկսն վարդն առ նռան

Ո՛հ սեր իմ Խաչատուր սեպուհ:

Օ՛ն այն Գալուստ ընդ քեզ խաչակից

Զոյգ զտեալք քան զսակի ընտիր

Ամուլք վարժից զգօն ուշադիր

Ո՛հ սէր իմ Տէր Գալուստ սեպուհ:

Նահատակեալք ի կենդանւոյն
 Նոր դուք ինձ սէր ընդ Յովնաթանւոյն
 Խաբեալ ողբամ՝ գեր քան զնոյն
 Ոչ սէր իմ Խաչատուր սեպուհ:

Դ.

Բայց դարձեալ այսքանով չվերջացաւ Խաչատուր վարդապետի ամբողջ կենաց գործունէութեան շրջանը՝ դեռ շատ բան կայ գրելիք նորա մասին. իսկ ես այստեղ փոքր ի շատէ նորից պիտի խօսեմ անոր վրայ:

1768 ին մայիս 14 ին հայտնակ գաւառաց կռուի և հարըստահարութեան ասպարէզ դարձած ժամանակ, մի հողագործ Նահապետական ընտանիքի մէջ, որի բնակութիւնը ի վաղուց հետէ հաստատուած էր Բագրեւանդայ Զուջան գիւղը, ծնուեցաւ Խաչատուր Աստուածատրեանը՝ որ յետոյ հռչակաւոր կրօնական և պատերազմական բնական ձրից և տաղանդի տէրն եղաւ: Մանուկ հասակի մէջ անհամբեր սրտիւ կը դիտէր իւր գեղացւոց զրկանքն ու չարչարանքը, որ ի գործ կը գնէին նոցա վրայ հարկահաններն և անագործն աւազակաց խմբեր, որք ընդ միշտ կը շրջէին հայ գիւղօրէից մէջ և նոցա սահմաններն: Այդ անխնայ վարմունքն նորա վրայ մի վատ տպաւորութիւն էին ներգործել, զորս երբէք չկարողացաւ մոռնալ իւր բոլոր կենաց դարձուածներու մէջ, որի ճիգն ու ջանքն յայդմ՝ իւր ազգակցաց անդորրութեան համար՝ մահուամբ և եթ վախճան գտաւ: Վասնորոյ ականատես լինելով գեղջկական տառապակիր կենաց և տգիտութեան, բնու չհամակրեց գիւղը, որքան ևս հայրն ստիպեց զինք իւր արհեստով հողագործութեամբ պարապել. նա խոնարհաբար մերժեց ասելով՝ »ես այլ ևս այստեղ չեմ կարող մնալ, յաճախ այս տեսարաններին հանգիստես գոլով խնդրեմ հայր, վաղ ուրեմն գիտ աստի փոքր ինչ նուազ տեղ տար, յանձնէ, ապա թէ ոչ այսպէս թողլով՝ շատ չի քաշեր, ցանկացածդ կենդանութիւնը՝ մեռելութեան կը դարձնես»:

Անագան ուրեմն հայրը զիջաւ նորա խնդրանաց, նկատելով որ նա այս առթիւ հոգեկան հիւանդութեան մէջ է ընկեր, որ

ըստ օրէ հալ ու միշտ կըլինի իւր 15 օրուայ լուսնակ, այքի լոյսն Խաչատուր, ցաւօք սրտի յիշելով նմա—Թէ հայի համար իր հայրենիքէն դուրս ազատ տեղ չկայ: Առ այժմ՝ միակ վայրն, որ սրբաւոր փափագանաց գոհացում տայ, անդ ուր ձեռքս կը հասնի Իւջ-Քիլիսէ վանքն է. ուր կարող է ապաստանարան գրտնել, հոն Թէ ուսումն կարող է առնել և Թէ տարօրինակ դէպքեր դուն ուրեք տեղի առնեն, որով բազմապիսի ունենամ ազատել զնա իր արգեան անտանելի դրութիւնից:

Աւստի նա 18 աւարեկան եղած ժամանակ տարաւ անդ, որ գիւղէն 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Առաջնորդ—վանահայր Գեր. Սահակ եպիսկոպոս յանձնառու եղաւ առանձնակի իր հսկողութեան ներքեւ ուշիմ պատանւոյն կրթութեան հոգ տանել: Քանզի այն ժամանակ ոչ վանքի և ոչ ևս թեմի մէջ ուսումնարանի առտնձին չէնք կար, այլ մի վարդապետ, քահանայ կամ ախրացու մի մի աշակերտ կամ աւելի՛ իրենց սեռի կաց մէջ կըդաստիարակէին:

Արդարեւ ի խոն ինչ ժամանակի վանահօր աշխատանքը մեծ արդիւնք յառաջ բերեց, զգալի կերպով կըզարգանար երիտասարդ Խաչատուրն, իւր աշխատասիրութեամբն և զարմանալի յառաջադիմութեամբ մեծ հռչակ հանեց միաբանութեան մէջ, որով նախանձելի դարձաւ իւր միւս հասակակից գալիքներին. որոնց 6 տարուայ սովորածը՝ հեշտութեամբ նա երկու տարիէն ձեռք բերեց: Ժամանակուայ դասաւանդութիւնը գրեթէ հակամանկաւարժական և սահմանափակ լինելով մէկտեղ, չկարողացան կապել, կաշկանդել նորա Հոգեկան կարողութիւնքը: Ճիշտն ասած. նա աւելի ինքնօգնութեամբ ազատ գաղափարի, ուսման հոգւոյ տէր մէկն եղաւ: Բացի այս, բազում անգամ արհեստագործութեամբ՝ փայտէ աղեղն, արօր և սուր շինելով կըպարապէր և մերթ ձի կընստեր, ձիարշաւի ժամանակ կը խաղար: Եւ ահա սոքա ևս որպէս ուսումը նորա ռիթմի պարապմունքներէն մին դարձան: Վանուց կառավարութիւնն ևս նորա նորամուտ գործերին արգելք չէր դառնար, դէմը խօսող չկար, կամ վանուց կառավարական ղեկն ձեռք էր բերած կամ յայտնի թոյլ կուտային բացարձակ գործել, սակսնորա գերա-

զանց հանճարոյն:

Վերջի տարիները զինք տեսնող ծարուհիներէն ոմանք այժմ ևս գովասանութեամբ կը զրուցեն թէ, նա լայն ու մեծ ճակատով մարդ էր, աչքերը խոշոր և հրալից, արծուեռունքն քթովի գանգրահեր: Այլ շատ գէր էր, ոչ նիհար, միջահասակ, հաստաբաղուկ, մեծանձն, վայելչախօս մարդկային ամեն բարեմասնութեամբ օժտեալ:

1781-ին բոլոր միաբանաց հաճութեամբ նոյն Սահակ եպիսկոպոսէն ոտակաւ գնութեան տատիճան ոտացաւ. անբաժան պահելով անկէ զինակրութեան և արհեստից վարժութեան փորձն ու ճաշակը:

Տեսնելով նա իւր հայրենեաց ողբալի գրութիւնը՝ անձնապաշտպանութեան քարոզիչներէն առաջինն եղաւ, որ և յետոյ իր իւզն ու նպատակը մասամբ իրագործող մի քանի աշխոյժ երիտասարդներ գտաւ, որովք նա մի օր ևս քաջութեան համբաւն ստացաւ, երբ լուր բերին իրեն թէ — առաւտտալներն դաշտէն արօրից ակօսի եղներն զարկին տարան, մշակներն վիրաւորելով — Անմիջապէս նա իւր ընտրեալ ընկերներով նոցա ետեղնաց, ընդ հուպ հասնելով կռուի բռնուեցան, ուր յաղթելով նոցա, որը վիրաւոր, որն առողջ բռնեցին, ձեռքունք յետ ընդ մէջ կապեցին, տարած աւտրներուն հետ մէկտեղ, քշին բերին ի վանք, ուր մի լուսնի չափ շղթայտկապ բանտարկութենէ զինի, նոցա զէնքերն ու ձիան խլելով՝ իրենց արձակեցին:

Այսպէս նա շատ անգամ դաշտ կամ ճանապարհ ելած ժամանակ իրեն պատահած գողերն կձերբակալէր, կողոպտէր, բաց կթողուր և ոմանց իսկ կապեալ ձեռք կբերէր ի վանք, որ մինչև ոմանք ի միաբանաց բողբեցին նորա այդ ընթացից դէմ:

Սոցա լսելով Սահակ Նախկոպոս, կոչեց զնա առ իւրն և պատուիրեաց նմա, — որ կրօնականութեանդ սուրբ կոչման ներհակ, չէ պարտ զինակրութեամբ ջրծիլ, կողոպտել և խուսել զոք: Ի՞նչ է այս, որ լսեմ քու վրայով, միթէ չե՞ս կարգացեր սուրբ Աւետարանը թէ երբ մէկը շապիկդ պահանջէ, պարեգօտդ ալ անոր տուր: Բաց յայդմանէ այսպիսով մի օր ևս փորձանքի մէջ կձգես զմեզ, ողջ քրդաց կամ վաշայի վրէժխնդ:

յուլիսն Տրաւիրելով վանքի վրայ:

Խաչատուր սարկաւազը շատ ցաւեցաւ այս թիւր մեկնութեան վրայ: որ նախապաշարեալները թոյլ կաւտան իրենց պաշտպանող բազուկը խորտակել. փոխանակ նմա այժ տալու. բայց և այնպէս խոնարհեցաւ սոյն պատուէրին առջև, խօսք տալով որ այլ ևս չշարունակէ: Ըստ վանքեցւոց ասութեան, իւր եպերելի ընթացքը, ուկիւնու նման ամբաւ մտածմանց մէջ իյնալով՝ գլուխ ծռած դուրս գնաց անախ յուշիկ յուշիկ:

— Զեռք որ չի կտրուիր, պիտի պաշեն գլխիդ դնես, — մեծանանց խօսք է: Նստ չքաշեց, նոյն պատուէրէն յետոյ, աւուր մէկ, վանքի պողոտին հաւաքելու համար, առանց զէնքի կերթար Ալիքօր գիւղը, որ այլք առ ահի չէին իշխեր դնալ. նա Նփրատի մացառոտ օտին մօտ դեռ չհասած 12 արեւիկալի քիւրտ աւաղակունք ընդ առաջ ելին, մի անգամ՝ եպիսկոպոսի խրատը զանց չառնելով՝ նոցա առաջարկածին պէս մերկացաւ իւր վրայի զգեստ, թողլով գէթ շապիկն ու վարտիկը. երբ դարձեալ ստիպեցին զինք տալ և շտպիկ վարտիկը, կրակ կարուեցաւ, ինքն իրեն թոթովելով՝ « զարկող տղան հօրը չի նայեր — միթէ օրէն է, որ իմ շապիկ վարտիկս էլ հանեն, խայտառակ են զիս » խոնարհեցաւ, ձեռք ձգեց ուռնիներէն մին արմատախիլ բրաւ, բռնեց զայն Սամիսոնի իշի ծնօտի նման մինչև նոցա շարժուիլը՝ զարկեց ետեւէ ետեւ տասերկուքն ալ գետին փռեց: Զէնքերն առնելով՝ ձեռքերնին կապած իրենց խոնջաններով յառաջ խառնեց զօրէն մի խումբ անառնոց, բերեց ի վանք:

Այս անսարանի վրայ այնքան ծիծաղեցան Ս. հարքն և իւր ընկերք, որ փորձոց եղան, միմեանց ասելով՝ որ եպիսկոպոսի խրատից յառաջ, մերթ մերթ 1—2 անձ կձերբակալէր, բերէր, իսկ այժմ 12 մէկէն:

Նուտով լուր տուին վանահօր, երբ նա եկաւ իրողութիւնն իմանալ, Խաչատուր սարկաւազը մատնացոյց բրաւ գողերին — թող նոքա պատմին, մեզնից ո՞րն է յանցաւոր: — Գողերն ճշմարիտ խօսեցան, — թէ մեք զնա մերկացնելէ վերջ, շապիկ, վարտիկն էլ չպահանջէինք, մեզի չէր բռներ, բերեր:

Գորա վրայ եպիսկոպոսն ալ քաջ համոզուելով՝ որ ինքնապաշտպանութիւնը մարդուս մի բնական օրէնք համարելու է՝ առանց որոյ ամէն էակ նման է անթեթուշոյ՝ որով չի կարող յառաջ դիմել, հոգեկան և նիւթական աշխարհի տիրանալ, խրախուսեց զնա իւր գործոց մեջ, ասելով՝ «գնա՛ որդեակս, դու քու խրատդ օրօրոցէն առերես»:

Գողերը Հայտարանցի էլին (ցեղին) կալատկանէին. եպիսկոպոսն ի նոցանէ խլած զէնքերը առաւ տուեց, բացի աւագակապետի մի հին ընտիր թուրը, զոր Խաչատուր ս. պահեց իրեն գործածութեան համար: Գողերն իրենց զէնքերն վերստին ստանալու բազդն ունեցան. եպիսկոպոսն չէր կարող չտալ զայնս ապագային կատմամբ, ըստորում իւրաքանչիւր քրդական ցեղ իր անհաւաններէն մէկը՝ թէ մի ոմն ի յօտարաց բարձեալ լինի ի կենաց, ամբողջ ազգով աիւ և գիշեր սատանի ձին հեծած, սպանողին ետեւ կըշրջեն, իրենց վրէժն լուծելու անձամբ: Այդ միութիւնն է՝ որ իրենց գոյութիւնը պահելով՝ կը փրկէ զիրենք:

Խաչատուր սարկաւազ երկար ժամանակ այն սուրը կապեց իր վրայ, որից յետոյ անցաւ Ատովմետնց գեր. Սիմէօն վարդապետի ձեռքը, որ Իւջ - Քիլիսէ վանուց վանահօր—առաջնորդական պաշտօն վարած ժամանակ՝ 1861-ին ի մի ի գիշերաց ժամու երբ քաղցր ի քունն ննջէր՝ թշնամիք նորա մտանելով ի սենեկի իւրում, ընդ անկողնով դաշոյնի 31 հարուածիւք խողխօսեցին զնա, վերջին կերպով լուեցնելով զինք, նորին գերապատուութեան միւս գոյքերի հետ կողոպտեցին և այդ թանկագին սուրը:

Խաչատուր սարկաւազն 1784ի մայիս 15ին վերոյիշեալ ս. եպիսկոպոսէն վարդապետութեան աստիճանն ևս ընդունելով՝ հոգեւոր և մարմնաւոր ոյժ ու սնունդ մատակարարելով իւր սիրեցեալ հօտին հանդերձ իւր օրինակելի գործովք, խաւարէ ի լոյս առաջնորդող առաջին կարգի ժողովրդականութիւն վաշելող հոգեւորն եղաւ: Ձնայելով որ նորա գործունեայ բազմավաստակ կեանքը վերջ գտնելէն մինչ այսօր 64 տարի է անցել, չնայելով որ ժողովուրդն իր ծովացեալ նեղութեանց ամեհի

ալ իքներէն զերդ մի բեկոր տարուբերուելով երկրի ամեն խաւերու մէջ. այնու ամենայնիւ գեռ անմուռաց Բաղրեւանդայ համօրէն գիւղօրէից մէջ նորա վեհ անունն ու գործքն յաւէտ բերնէ բերան կը զրուցուի:

Մեծամեծ տուգանքներ և աւարներ զորս մերթ ընդ մերթ ինչ ինչ առթիւ կը վճարէին վանորայք և գիւղորայք կառավարչապետ բղեշիներուն և աւագակապետաց, վերջին ծայր աղքատութեան էին նրանց մատնել: Ուստի և Խաչատուր վարդապետն անչափ աշխատասէր և նախանձախնդիր լինելով ազգի և եկեղեցւոյ սուրբ իրաւանց և պատուոյն՝ 1816ին գիւմեց ի Ս. Եջմիածին եփրեմ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին, որից նա եթէ ոչ լիովին, գոնէ մասամբ իւր իր նպատակին հասնելու շնորհն ունեցաւ: Նորին վեհափառութիւնից մի շրջաբերական կոնդակ առած յանուն Ս. Յովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բաղրեւանդայ ոսնակոխ եղեալ ժողովրդեան միանգամայն գեղ ու դարման գտնելու նոցա ցաւոց, լիազօր նուիրակի վկայականով գնաց նախ ի Պօլիս, յՈւսումէլի և անտի ողջ Հայաստան:

Այս երկար ճանապարհորդութիւնը տեւեց լման երեք տարի և վեց ամիս որը թէև իւր հայրենեաց ազգաբնակչութիւնը իր տառապալիքի նեղութիւնից ազատելու փառքն չվայելեց, սակայն իր վայելչախօսութեամբն ու ազդու քարոզներովը մխիթարեց, նոյն ժամանակամիջոցում, հեռաբնակ հայոցն ևս, որոց լիաբուռն նուիրաբաշխութեամբք վերադարձաւ ի աեւի իւր և թեմը փոքր ինչ շէնցուց:

Այժմ ևս վարդապետաց ոմանց և աւարառաց պիղծ ձեռքերէն պրծած թանկագին զգեստք, շուրջաւք, շապիկք . . . մի հին ձեռացագիր արծաթապատ և ոսկեղօծ Աւետարան, որ ի նոյն վանս գտանին՝ Խաչատուր վարդապետի Բեյաթ անուամբ յորջորջին:

1821ին, նորա բանտարկութեան ժամանակ՝ եթէ չտեսնը ժողովուրդը, գոնէ գէթ վանքը աւերելով՝ աւուր պարէնի կարօտ դարձեր էր. ի վերադարձին ի բանտէ, կրկին այցելեց ի Կարին և Հայաստանի մի քանի գլխաւոր գաւառները ի նպատ

նորն վանուց, որի անմահ անուան և եթ փափագելով՝ առատ բաժին հանեցին իրենց ունեցածներէն ողորմածասէր ազգայինք, զորս զինի չորս ամսոց վերագառնալով ի վանք, ճշգիւ գործողութեց իւրեանց նպատակին:

Բայց վերջ ի վերջոյ ծանուցեալ տանջանքն ու ծեծը, բանով խոնաւ և անւրայս օգը իրենց խոր աղգեցութիւնն թողել էին նորա վրայ: Թէև նա իւր սիրեցեալ հօտի բարօրութեան համար գիշեր ցերեկ հանգիստ չէր տար իւր պատուական կենաց, որպէս հովիւ քաջ զանձն իւր ղենելով ի վերայ ոչխարաց, դարձեալ գործով ինչ հիւանդագին գնաց ի վանս սրբոյն Դանիէլի, ուր ի վերայ հասեալ օրհասն, կնքեց իւր մահկանացուն ի հասակի 47 ամաց և թաղեցաւ անդէն մեծաշուք հանդիսով՝ որի սգին գնալով իւր ազնիւ ընկեր Գալուստ վարդապետ կարմիր քարէ տաշուած մահարձան մը որպէս կոթող կանգնեց նորա վրայ, իւր վերջին ողջոյն տալով նմա. արտասուօք մեկնեցաւ անախ գնաց յեղյեղելով իւր սրախ աննիւթ քնարի լարեր թէ— « յիշատակն արգարոց օրհնութեամբ եղիցի »:

Ե.

Բորոքեալ հուրը տակաւին չէր մարած. ամեն մարդ սրտատրուի ելքին կսպասէր և իրան երերեալ վիճակին հանգիստ կը խնդրէր: Սակայն սնտոի յոյս, դեռ սորանով գործը չվերջացու հայերը դեռ շատ բան պիտի տեսնեն. նոքա երկար ճանապարհորդելէ խոնջեալ են, աչքերնուն քունը փախած է: Խեղճերուն ոչ օրն է օր, ոչ գիշերը՝ գիշեր, փշի վրայ թառած թըռչնայ կրնմանին, ու վճեռք վերցնէ կրկնախնայ:

Երթալով զինադադար տուած զինուորաց վրէժինդրութիւնը կաւեղանայ: Եւ ահա 1822 ին վերստին երկու կողմէն իբրեւ ամալորողաշուփ եթերաց ելեքարական զօրութեանց գալով՝ Ալաշկերտի ծաղկապսակ դաշտավայրում՝ միմեանց բաղխեցան: Ճակատամարտն ահեղ էր, օսմանեան զօրքերն յետս նահանջեցին. պարսից բանակը այն օր հասաւ ի Տուարածաթափ, գիշերը վրայ հասնելով՝ այնտեղ կեցան:

Նախախնամութիւնը սւրիշ գործ էր անօրինած, ալ պարսից

Հրաման չկար յառաջ երթալու. թերևս Բասեանի և այն կողմանց հայերը Ալաշկերտցւոց պէս մեղք չունէին, որ տուժէին:

Մի և նոյն գիշեր կոտորիչ հրեշտակն — խօլերան — ինկաւ պարսից բանակը և 16000 անձ կոտորեց ի նոցանէ:

Բարի լոյսը գեռ չբացուած, Ազամնոյ մթան, զայս տեսելով պարսիկք զարհուրեցան, աստուածային համարելով պատիժը՝ ելան ու փախան: Ամեն մարդ շուտով իր տեղ հասնել կը նկրտէր:

Անթալ արեւուն զէմ՝ ինկած՝ լեռնաձև գիւղներն ուռան, տրաքուեցան, և իրենց գարշահատութեամբք օդը ապականեցին: Տեղական բնակիչներն էլ բարձր լեռանց գագաթներն ելան կամ ուրիշ գաւառներ չորան, ապստամբեցան, գիշակեր թռչունք, գաղանք նոցա տեղը բռնեցին: Արծուիք իրենց ել և իշմամբ արեւը կը խափանէին: Զարհուրելի էր տեսարանն. անտէր թողուած շներն՝ հաց չգտնելով՝ սորվան գիւղների մասով իւրեանց քաղցեալ որովայնին յագուրդ տալ: Նեւ այս մի վատ սովորութիւն դարձաւ նոցա համար, զի այնպէսեւ մարդ տեսած ժամանակ կատաղաբար վրան կը յարձակէին բզիկ բզիկ արած շան ու գայլի բաժին ինկած թշուառ էակի միտը ախորժակով կուտէին առաւել քան զխորտիկս անասնոյ:

Այսու ամենայնիւ Հասան-խանը չզանգիտեց խօլերայէն, այնքան մարդոց մահը ոչինչ էր նորա առաջ, նա վերագարծին չըմուռացաւ Բաշլուլ փաշան, 100 տուն հայ և առճիկք ընդ նմա ի Պայաղատի գերի ուղարկել յԱրտազ և անտի արշաւելով ի Քաջբերունիս, յԱրծկէ և ընդ այն տեղիս ընդ որ ինքն անցանէր անխնայ սփռի տակ փչացուց, բազում տւար կուտեց, բազում հայ տներ գերեց, բունի նոցա շարժական կայքերով տարաւ, բնակեցոյց Սարգարապատ աւանը, որը Արմաւիրին մերձ, Արաքսի հիւսիսային կողմը Արագած լեռան ստորոտը կը գտնուէր:

Այս ամենայն դարձեալ բաւականութիւն չտուին նորա անյաբ բաղձանաց. քուն ու գաղարում՝ չունեի, խիղճն մեռած էր, այն օր որ նա հարիւրաւոր մարդիկ չպատժէ, կախաղան հանէ. այն օր՝ որ նա բիւրտուոր տներ չանբախտացնէ, նորա օրը՝ օր չէ: Հազարաւոր ընտանեաց հառաչանքն ու լացը նորա մօտ հարսնիք է: Նա իւր գաղանութեամբ ամեն կողմ արհաւիրք է

սփռած. Գաջքերունույ և Արծկէի գաղթականք իրենց որդւոց լացը նորա անունով կտրել կըջանային:

Նոյն ամի աշնան նմանապէս արշաւանք մը ալ գործեց Արշարունիք՝ Երասխաձոր, Կարս, դղրդեցոյց, քանդեց, քայքայեց, մոխիր և ի չիք դարձուց. 2000 հայ տամբք, առատ ու ճոխ աւարաւ դարձաւ ի Սարգարապատ, ուր զետեղեց նոցա ևս:

Երբ սա այսպէս բազում տեղիս աւերելով՝ նոցա բնակչօք շէնցնել կըջանար իւր ամուր աւանը, միւս կողմէն նորա պարսպացը ներքեւ հայ ընտանիք իրենց հոգեհատոր մանկունք ընդգրկած՝ օրօրելով կերգեն այսպէս.

« Եկան քիւրդեր, եկան պարսիկք,

Կուլան կողբան հայ գիւղացիք.

Արճէշ, Ախրաթ աւերեցին,

Ալաշկերտէն զարկին բերին,

Մի լայք որդեակք, մի լայք աման,

Մեզի կսւտէ անգուլթ գազան:

Այս ինչ տեղ է—Սարգարապատ,

Ոչինչ ունիմք, և ոչ մի հաց,

Արեւու տակ գերի մայինք,

Անօթի սերկ մեռանք գոցինք.

Մի լայք որդեակք, մի լայք աման,

Ձեզի կուտէ գայլ հասան-խան:

Թէեւ շատ գաւառներ ալ զերծ չմնացին անօրինի յարձակ մուհրէն, սակայն Բագրեւանդինը՝ բոլորովին շաբաթացոյց, ուր երկու տարիէն ալ աւելի մարդ չիշխեց ոտք կոխել:

Ս. Յովհաննու վանուց միաբանք թուով իբր 20 կացին, մնացին անդ, նոքա լաւ համարեցին մեռանել իրենց պարտուց ճանաչման մէջ, քան իւրեանց հեշտական հաճոյից ծառայելով դիմել այստեղ, այնտեղ:

Անձնանուէր միաբաններէն ոմանց ևս Հասան-խանը օսման եան տեղակալ բէգերի հետ արսորեց անդր քան զԱտրսլատա կանն, ուր ամենայն օր չարաչար տանջանօք կընեղէին զնոսա:

Ընդ այն աւուր տեսնելով Սիպկանցի Սիւլէյման աղան, որ

ընդ ձեռամբ Հասան-խանի ոչինչ կրնայ շահիլ, իւր համայն ցեղով խոյս տուաւ անտի և գնաց ի Տարօն, որտեղ իւր զօրութիւնը կազմակերպելով՝ իւր քրդական բանակաւ արշաւեց Կողքի գաւառակը իսպառ թալլանեց, վաղվաղակի ան ու գերի արեց, Բագրեւանդայ վրայով իբրեւ աւերիչ հեղեղ մը անցաւ, գնաց ի Տարօն:

Իւրաքանչիւր գաւառաց կը տիրէր մի քիւրդ պէյ կամ՝ շէյխ, որոց ոչ մահմետական բնակիչները իրենց հայերը կանուանէին: Յարքունուստ կանոնաւոր տուրք հաւաքողներ չկային, իրենք բէգերը ըստ հաճոյս կստանային հասարակութիւնից, որից չընչին մաս մը ժամանակ առ ժամանակ հաղիւ կը մտնէր կառավարութեան անուկը, ժնոցեալն իրենք կը կլանէին:

Անձնիւր գաւառապետ կը ջանար իւրովսանն, որ իւր իշխանութեան ներքեւ գողութիւնը... չսպրդուին. սոյն յանցանքի մէջ բռնուած մէկը անշուշտ փայտի տակ կը մահացնէին, քիթն ու ականջը ձեռքն ու ոտքը կտրէին կամ՝ ի կախաղան հանէին: Քննական ատեաններ չկային, բէգը մի և նոյն ժամանակ վճիռը կը կայացնէր որ և իսկոյն կատարուէր կըստմանար:

Բայց և այնպէս յայտնի աւարառութիւնը անպակաս էին. ամեն մի բէգի ասպատակներ կը շրջէին ոչ իւր, այլ մի ուրիշ գաւառի հայերը կողոպտելու, որ յաճախ այս պատճառաւ գաւառապետաց մէջ կռիւք կը ծագէին՝ որի հետեանքը այն կըլինէր, որ յաղթանակ տանող պէյը՝ յաղթուողի աշխարհը տակն ու վրայ կանէր, լիապէս գոհանալով նորա հայերի կողոպուտով:

Հասկ ուրեմն պատերազմը վերջացաւ, հաշտութեան գաշտութեամբ ինքուրեւ իրար հետ խաղաղութեանց մէջ, Բայազտոյ և Բագրեւանդայ տարաշխարհիկ եղած հայերը... հետզհետէ վերագարձան իրենց բնակավայրերը, ընդ որս և Իւչ-Քիլիսէ վանուց վարդապետներն ու Բահլուլ փաշան:

Առաջինք՝ բերկրութեամբ որտի ընդունուեցան միաբանական ու խաղաղութեան, իսկ երկրորդը՝ կրկին իւր պաշտօնին վրայ հասաւ. այժմ նա Բայազտոյ և ոչ ը Բագրեւանդայ տէրն է:

(Շարունակելի)

Պ. Յ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԾԵԾԸ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Մի երիտասարդ ուսուցից նոյն այս վերնագրով մեզ մի յօդուած է ուղարկել և պարտաւորեցնում է մեզ, որ այդ խնդրի մասին մեր կարծիքը յայտնենք հրապարակաւ: Յօդուածը շատ հետաքրքրական երևեցաւ մեզ ոչ թէ խնդրի լուծմամբ, այլ այն անկեղծ խոստովանութեամբ, որ շատ դժուար բան է եղել հայ ուսուցչի համար, երբ որ խնդիրը ծեծի մասին է:

Ամենքը ասում են, թէ ծեծ հարկաւոր չէ, բայց ամենքը ծեծով են տեսնում իրանց գործը, ուստի իրաւամբ բացականջում է երիտասարդ ուսուցիչը. «Դի Դպրոցներս»-՝ Ժեժի վերայիւ մնում է ձայն բառաւոր յանապատի: Ինչո՞ւ պէտք է բացատրուի այս կեղծաւորութիւնը, ինչո՞ւ քաջութիւն չունինք պարզապէս խոստովանելու դառը իրողութիւնը, թէ մենք մեր աշակերտներին ծեծում ենք, որովհետեւ մեր խիղճը և մեր հմտութիւնը այդ է թելադրում մեզ: Ահա երիտասարդ ուսուցիչը, անկեղծութեան օրինակ է տալիս, և անշուշտ սատիւ է իրան, որ չի սքողում իւր խորհուրդը. նա առանց թագնելու ասում է, թէ իմ փորձերս ինձ համոզեցնում են, որ մեր դպրոցներում ծեծը անհրաժեշտ է:

Վաղուց ժամանակ էր, որ մեր ուսուցիչները բանային իրանց լեզբէն և առանց քաշուելու քարոզէին իրանց սրտի թելադրածը: Գուցէ այժմ սկսեն մեր ուսուցիչները քիչ ծեծել կամ բնաւ չը ծեծել, երբ որ նոքա վստահութիւն են առնում անլուր բաներ քարոզելու, մինչդեռ նոքա ծեծելով ծեծում էին, երբ որ այդ վստահութիւնը չունէին: Այս այնքայն ըստոյգ է, ինչպէս և այն ակնյայտի ճշմարտութիւնը, թէ մինչև որ հիւանդը իւր հիւանդութիւնը չը խոստովանի, չը կայ նորա համար և բժշկութիւն:

Այսպիսի զարմանալի փոփոխութեան մի փառաւոր օրինակ ունինք: Յիշենք Տփլիսի մէջ գումարած ընդհանուր ուսուցչական ժողովը. Ո՞վ է մոռացել այն բազմայոյզ երեկոն, երբ որ

անթիւ ուսուցիչների ակմբի մէջ բարձրացաւ պ. Բէգ-Նազարեանը (այժմ՝ արժանապատիւ Տէր Սարգիսը) և իւր հաստատեալ ձայնով ու հատու հատու խօսքերով ներքող կարգաց ծեծին։ Նա այն ժամանակ իւր բազմաթիւ ունկնդիրների սրտից խօսեց և նոցա ծածուկ գաղտնեաց թարգման հոնդիսացաւ, այնպէս որ մենք սպասում էինք, թէ նորան կը վարձատրէն ուսանաներով։ Բայց, տե՛ս արդարութիւնը, նորան բարոյապէս քարկոծեցին և իրանց սիրած գաղափարներն ուրացան։ Զը նա յելով, որ մարդիք ուրացան և քարկոծեցին, այն ժամանակից յետոյ մեր դպրոցներում ծեծը չը պակասեցաւ, բայց ինքը ծեծ քարոզողը բոլորովին փոխուել է. նա այժմ ոչ թէ ծեծ, այլ ոչ Բէգ-Նազարեան թոյլ չի տալիս Ներսիսեան դպրոցում։ Մենք չը պէտք է զարմանանք հայ ուսուցչի Զայրայեղ-Բէանի վերայ. բայց գանք մեր երիտասարդ ուսուցչին, որ աշխատում է իրան ճնշող մտատանջութիւնների համար մի ելք գտնել։ «Նսյոյս ունէի որ իմ ասպարիզում յաջողութեամբ գործելու համար կարող եմ պատրաստուել, կարգաւորվ գոնէ մտնկալարժների և հոգեբանների հետազոտութիւններ, բայց երկամեայ փորձը ցոյց տուեց, որ միայն գրքերը բաւական չեն, պէտք է փորձառութիւն։ Նս այժմ ուշի ուշով հետեւում եմ այն բոլոր դէպքերին ու պատահմունքներին որոնք տեղի են ունենում մեր դպրոցում և ընտանիքի մէջ. բայց ցաւելով պիտի խոստովանեմ, որ շատ անգամ անկարող եմ լինում ինձ համար պարզել շատ երեւոյթների պատճառները . . . : Նս համոզուած եմ որ ամենափորձուածն էլ Բէգ-Նազարեանի առաջարկած պայմաններով, որ յարմարեցրած է եւրոպացւոց ուսումնարաններին, չի կարող մեծ յաջողութիւն ունենալ»։ Մի խօսքով նա սւղում է ասել, թէ եւրոպայում կարող են առանց ծեծի ուսուցանել և կրթել, իսկ տեղական հանգամանքների շնորհիւ այդ գաղափարը մեր կեանքում չի իրագործվում։

Ո՞վ գիտէ, քանի ուսուցիչ կան, որոնք նայն կարծիք ունին եւրոպայի մասին. մինչգեռ ծեծի խնդիրը նոյն է, թէ այն տեղ և թէ այստեղ։ Մի թէ արեգական լոյսը զուարճութիւն չէ՞ մեզ համար, ինչպէս որ նոցա համար է։ Մի թէ ծեծը մեզ համար

ցաւ չէ՞, ինչպէս և նոցա համար: Ապա ուրեմն ծեծի լուծումն էլ մէկ պէտք է լինի երկուսիս համար: Մարդիկ հէնց այն պատճառով ծեծ են ընտրել, որ դա ընդհանուր պատիժ ու պատուհաս է ամենայն զգացող էակի համար:

Մէկը բարեմտութեամբ գրեց, թէ Զուհիցերիայում մանուկները կրթվում են լաւ և առանց ծեծի միջնորդութեան, իսկ միւսները այդ բանին հաւատացին միամտաբար: — Յրանկոպրուսական պատերազմի ժամանակ մենք կենում էինք Գոթայում մի ուսուցչի տանը, որի կինը Զուհիցերացի էր: Սա կատարեալ զաւակ էր Զուհիցերիայի. մի գեղջկուհի այն ամենայն սնտալաշտութիւններով — ինչ որ մի լեռնակոնը և կով արածեց, նոզը պիտի ունենայ, հաստ ձեռքերով և մեծ մեծ ոտքերով մէկը մշակութեան համար, միւսը շատ ման գալսւ համար, բայց առ հասարակ քաջաւորջ՝ թէ ֆիզիքապէս և թէ դատողութեամբ: Թէպէտ Գոթայի դքսութիւնը իւր հայրենիքը չէր, բայց նա կարգւում էր տեղական լրագիրը ծայրէ ի ծայր, մանաւանդ շատ էր զբաղեցնում նորան իւր բնական փոքր քաղաքի ատակոսէքը և բամբասանքները: Մի խօսքով ամենայն կողմից մեզ պէս մի հասարակ մահկանացու էր: Այնու ամենայնիւ, արգարե զարմանալի էր այս կնոջ վարմունքը իւր զաւակների հետ և առհասարակ սորա կրթական հանճարեղ շնորհքը: Ինքը տան աղախին, լուացարար և խոհարար էր միանգամայն, բաւական մեծ ընտանիք ունէր բայց և այնպէս ոչ մի գործ նորան չէր մոռացնել տալիս իւր մայրական ամենամանր պարտականութիւնները: Յանկարծ, տեսնում ես, այդ բազմազբաղ կինը խոհանոցում իւր գործը թողած՝ տուն է վազում, որ սեղանի վերայ մոռացած մկրտը, լուցկին կամ թանաքը հեռացնի, որպէս զի մանր տղայքը չըկտրեն ձեռքը, չըխանձուին կամ չաղտոտուին: Որքան էլ որ սիրով զբաղուած լինի հիւրի հետ, նա միշտ յիշումէ, թէ զաւակներ ունի, ուստի և նորա ականջը և աչքը սուր լսում և տեսնում է, թէ արդեօք իւր օգնութիւնը, խրատը, քաջալերութիւնը հարկաւոր է իւր զաւակներից մէկին կամ միւսին, որոնք զանազան սենեակներում ցրուած՝ ով գիտէ թէ նոցանից որը ինչ է խաղում կամ գործում: Նորա բնակարանի

այցելողը խսկոյն կը նկատէր տան տիկնոջ մարքասիրութիւնը և անսլաճայճ գեղասիրութիւնը, ձեռքի աշխատանքի ճոխութիւնը, ամենի գոհակութիւնը և գողտրիկ զաւակների գերմանական չոր բարեկրթութիւնը: Մանուկները զսւարթ, ուրախ, իրանց հասակից աւելի համեստ և խելօք էին, և առհասարակ ամենայն հոգացող խնամքներով սնուցած:

Նորանից մեծը, այն ինչ ուսումնարանից կը վերագառնար, խոկոյն գնում էր և մօրը ուրախացնում էր ուսումնարանի նորութիւններով: մայրը հարցմունքներ կը տեղար, մինչև որ որդին իւր նոր տպաւորութիւնները, այսինքն ուսումնարանում բոլոր սովորածները՝ մի առ մի և գեղեցիկ կերպով նորագում և կրկնում էր: Մենք վերջը հասկացանք, թէ այս կինը ոչ թէ լոկ հետաքրքրութիւնից դրդուած այնքան բաներ է ուզում իմանալ, այլ այդ գիւրդին ճանապարհն է ընտրել, որպէսզի աւելի լաւ տպաւորել տոյ իւր որդու գլխի մէջ բոլոր ուսածները: և նա չէր սխալվում, որսվհետեւ երեկոյեան սերտողութեան ժամանակ՝ մանկան բոլոր պարապմունքները իրօք շատ գիւրանում, կարճանում և յաջողում էին: Երբեմն մայրը ամենայն ինչ շփոթում էր, զոր օր. Մովսիսի պատմութեան մէջ կցում էր Յեսուի պատմութիւնը, կամ մի գետին հոսեցնել էր տալիս դէպի արեւելք՝ մինչդեռ նա դէպի արեւմուտք է ուղղվում, ինչպէս որ այս ամենը նորա զաւակը երեկոյեան սերտողութեան ժամանակ իւր դասագրքերից օտուգում էր. բայց այս կրկնակի աշխատութիւնը փոյթ չէր մօր համար: Թէ իւր ամուսինը և թէ մենք պատրաստ էինք նորան օգնելու այդ աշխատութեան մէջ, սակայն նա մեզ չէր դիմում ասելով. « Դուք, ազայ մարդիկդ, երբէք այնպէս ուսման սէր չէք կարող արծարծել մանկան մէջ, ինչպէս մենք, կանայքս, մանաւանդ Դուք և Ես, ուր որ մենք առանց ծեծի արդեօք կարող ենք ցոյց տալ. և փոյթ չէ, որ ես սխալվում եմ, ես գոնէ սովորեցնում եմ թէ ինչպէս պէտք է սխալը ուղղել. յետոյ երբ որ նա ուղղում է, ինքն էլ սովորում է, ինչ էլ սովորեցնում է »:

Պատահում էր, որ մեր ձեռքից ծխող գլանակը կտռնէր, կը

մօտեցնէր իւր սրբուհի, գրեթէ կընկզկէր ծխով և կռսէր. « Ե՞րբ կըտեսնեմ քեզ, սիրելիս, որ գլանակը այսպէս բերանիդ երթնեկես համալսարանը, կամ զինուորական համազգեստ հագած՝ սրբուհի օրհորգներէ խելքը տանես » և խսկոյն այնպէս ջերմ համբոյր կռտար նորան, որ կարծես թէ քաջալերում էր նորան ծննդապէս սկսելու այդ հրապուրիչ դիւցազնագործութիւնը: « Տիկին, ինչո՞ւ էք վաղօրօք գրգռում գորա քիմքը աւելորդ բաներով: — Թող սա գիտենայ, պատասխանում էր տիկինը, թէ ինչ որ այժմ արգելում եմ, յէտոյ իրան արգելած չի լինի: Գուցէ մինչև անգամ այժմէն իսկ զզուի. դուք նայեցէք, թէ ինչպէս է խելովում ծխից »:

Գոթան առաջին անգամ տօնում էր Սեդանի առման յաղթութիւնը. մենք էլ ամէնքս պատրաստուեցանք քաղաքի ճրագայոյցը և հանդեսը տեսնելու: Մայրը բոլոր զաւակներին մաքուր զգեստներ հագցրեց, նոցա ակամջին ֆրանսիացեաց գազանութիւնը պատմելով և գերմանացեաց դիւցազնութիւնը փառաբանելով, թէ հարկէ սոցյզն ու երևակայութիւնը իրար հետ իրաւելով: Վերջապէս սկսեց երկու Կալէկան մանուկին էլ զարդարել. « Տիկին, դորան, ո՞ւր էք բերում, ի՞նչ վայելք կը լինի դորա համար, երբ որ ձեզ էլ միայն աւելորդ նեղութիւն կը պատճառէ »: — Սորա կեանքում գուցէ այսպէս պանծալի օր այլ ևս չը կրկնուի, պատասխանեց նա. ես այնպէս կանեմ, որ երեկոյեան հանդիսից սա ամենից աւելի տպաւորութիւն գուրս բերէ: — Եւ իրօք, ուր որ աւելի բազմութիւն, աղմուկ, իրարանցում էր լսվում, որ աւելի լոյս, գոյն, դրոշակների ծածանում կայ՝ կինը այն կողմն էր վազեցնում իւր գըրկած մանուկին, միշտ նորան հազար ու մէկ բաներ թոթովելով, մտմտերի, դէմքի, շարժումների և ժպիտի միջնորդութեամբ:

Մենք կարծես թէ հեռացել էինք մեր խնդրից. բայց ոչ, շատ մօտեցանք: Արդեօք այդ կինը պատիժ գործ էր անում: Արդեօք Զուիցերացիք մեր չափ վայրենի՞ են, — այս է մեզ հետաքրքրող խնդիրը: Խոստովանում ենք, այդ կնոջ ձեռքից երբէք չէինք տեսել ծեծ, թէպէտ ինքը իրան արդէն գերմանացի էր համարում, որոնք հաշակուած են իրանց ծեծով: Բայց դա

գործ էր ամուսնացած մի պատիժ, որ մեր թշնամուն չէինք ցանկալի, որ ուտէր. այդ էր նորա բարկութեան դէմքը և սառնակաճայնը: Երեւակայեցէք մի գեղեցիկ կնոջ մէջ Վիլհելմ Տէլլի սիրտը, երեւակայեցէք մի կատարեալ ֆուրիայ, որ իւր դէմքի ակնարկով կարող է եօթ խիզախ ասպատակողների ոյժերի վերայ դող ձգել. — ահա այն կինը կատաղութեան ժամանակ: Սուրբասական խաղ չէր, այլ արգարև՝ կնոջ խառնուածքը այնպէս էր, որ բարկութեան ժամանակ կրակ էր թափում, իսկ ապա բոլոր սրտով հաշտվում էր և երկնքի հետ և մարդկանց հետ: Հիմա մտածեցէք, թէ այս պատիժը որքան ազդեալ պիտի լինէր մանր մանկանց համար, որոնք իրանց խելօքութեամբ և բարեկրթութեամբ գրեթէ մանկութիւնը կորուսեւ էին:

Մի օր մեր ուսուցիչը և տանտէրը մեր սենեակումն էր այն ժամանակ, երբ որ մենք զբաղած չէինք, այլ զրոյց էինք անում, և երբ որ ըստ սովորութեան մանուկները միւս սենեակում՝ աղատութիւն ունէին խաղալու, թնչպէս որ ուղենային՝ Նոքա ստատիկ քրքջում էին, խնդում, ուրախանում էին, անդադար իրանց հօր անունն էին արտասանում՝ Хевя В.... Хевя В.... Մուսայանք աւելացնել, թէ հայրը կուզիան էր (ոսպա. տողն): Յանկարծ ներսի սենեակից մի այնպէս ապտակի զարհուրելի հարուած լսուեցաւ, որ շուկիցի, արձագանքը մեզ երկուսիս սարսափեցրեց: Մտանք այն սենեակը, ի՞նչ տեսնենք. մեր առաջ պատկերացաւ մի Յուդիթ, որ ամենեւին չէր խղճահարում իւր արարքից, գոհ էր իւր գործից, և աւագ զուակը՝ ուշաթափ: Յուդիթը կիսաշունչ որդւոյ ականջից քաշելով, գոչեց. «Դնա՛, հօրդ պատմիր արարքդ և քաւիր մեղքդ»: Խեղճ մանուկը եկաւ փարուեցաւ հօր ծնկներին... Բանից երեւեցաւ, որ փոքրիկ յանցաւորը իւր քոյրերի և եղբայրների առաջ ներկայացրել է հօր կուղը...

Ահա այն գոված Եւրոպան, ահա հռչակուած Զուկիցիրիայի զաւակը, որ նոյնպէս ծեծում և անգթաբար է ծեծում: Մանաւանդ չի արդարանում այդ ծեծը այն պատճառով, որ մանուկը շատ լսող էր և միշտ հնազանդութեամբ կատարում էր, ինչ որ իրանից պահանջում էին: Մի հրաման բաւական կը լի-

նէր, որ մանուկը իսպառ թողնէր իւր միամիտ խաղը, այն՝ որ մօր աչքում այնպէս մեծ յանցանք երևեցաւ: Եթէ ուղեհանք ճիշդ անուէն տալ կնոջ արարքին, պէտք է նոյնը կոչենք իւրա-
գաւթիւն: Եւս խելագարուում եմ, ասում էր նա, երբ որ իմ հաւատամքի երեք սրբութիւններից մէկը սրբապղծուած եմ տեսնում: Իսկ նորա երեք սրբութիւններն էին՝ Աստուծոյ ծը-
նող, հայրենի: Բայց այսպիսի անտեղի վարմունքով ևս՝ կինը ցոյց տուեց, թէ լաւ է հասկանում մի ճշմարտութիւն: Ոմանք կարծում են, թէ աշխարհքից հարկաւոր է հանել ամենայն ցաւ, բայց այս սխալ է: Կայ ցաւ, որ շատ անգամ ազդու դեղ է չարչարուողի համար. ուրեմն ոչնչացնելով ցաւը, այնուհետ հնար չէք տալիս հիւանդին, որ բժշկուի: Խեղճ կինը կարծել է, թէ ահա հասել է ժամը, երբ որ հարկաւոր է բժշկել:

Մենք աւելի լաւ կանենք, եթէ փոխանակ մեղադրելու կնո-
ջը, տեսնենք, թէ ինչով է խրատական դուրս գործունէութիւնը, որքան որ նկարագրուեցաւ: Այն տեղ կայ ցաւի գործադրու-
թիւն, որ սաստկագոյն ցաւը վերապահուած է ամենավտանգա-
ւոր դէպքերի համար (երբ որ ոտնակոխ է լինում հաւատամքի պատուէրը). բայց այն աեղ կայ նմանապէս ամենամեծ հոգացողութիւն, որ կարելոյն չափ բանը համարի մինչև ի ցաւ: Իսկ մեզ կըմնայ համոզուելու, որ ցաւ ասելով, միայն ծեծ չը հասկանանք, և թէ շատ անգամ ծեծը ամենաստտկագոյն ցաւ չէ:

Մի երիտասարդ ուսուցիչը նոյնպէս ցաւի գործադրութիւն է ուղղում դպրոցում, բայց նորա ցաւը ծեծն է: Անշուշտ այս մի և նոյն բանը կասէին շատ ուսուցիչներ ևս, եթէ նոցա լեզուն չը պապանձուէր լրագրութեան սանձով: «Տեսնում ենք այս կամ այն լրագրում հրատարակուեց Դաւթեալ Ժէժի մասին, կամ Բաբարոս-Քիւն և այլ խորագիրներով յօդուածներ, որոնցով քննութեան ենթարկելով գործի ծիսական մասը, գալիս են այն եզրակացութեան, թէ միանգամայն վայրենութիւն է երեխաներին ծեծելը: Այդ յօդուածներում երբեք ի նկատի չի առնուում այն պատճառը, որ «—դէ (ուրեմն շատերի մէջ) յարուցանում է ծեծի գործադրութեան գաղափարը»:

Ըստ նկարագրութեան երիտասարդի՝ իրա ակնարկած պատ-
ճառը հետեւեալ իրողութիւններ են: Մեր ուսումնարանների
վիճակագրական տեղեկութիւններից երեւում է, որ 6851 մա-
նուկ ուսանողներ միջին դասակարգից են ծագել, նոքա զա-
ւակներ են վաճառականների, արհեստավարների և երկրագործ-
ների: Մանկութեան ժամանակ նոցա ասում են Թութուշ Զան,
արա թու, Պուպուշիկս՝ արա ախի-թու, ծեծիր Վարվաւին,
քաշիր Յակսբի մազերը ասա . . . (անվայել խօսք): Այնպէս
անբարոյականացածը քաղաքում էլ գտնում է իրա նմանե-
րին, և բարոյապէս փչացած, լկաի ու անպատկառ վարմունքը
նոցա ամենի բաժինն է դառնում: Նոքա ակամատեո են լի-
նում իրանց հօր և մօր կռիւներին, ծեծին, յիշոցներին, և նո-
քա էլ այս Ըաներով սիրտ առած շատ անգամ բռուկից են
բաքձրացնում իրանց մօր վերայ, և առ հասարակ արդէն այդ-
տեղ սովորում են մեծերին չը լսել: Ահա սոքա են՝ յետոյ աշա-
կերտում մեր դպրոցներում:—Ո՞վ կարող է հերքել այսպիսի
զարհուրելի նախակրթութեան իսկութիւնը, որ անշուշտ մեծ
հոգսեր պիտի պատճառէ դպրոցի ուսուցչին: Քայց ի՞նչ է հե-
տեւում դորանից. միայն այն, որ գուցէ հայ ուսուցչից աւելի
ոչ ոք այնքան արթուն չը պէտք է լինի: Արդարեւ մեծ է առա-
քելութիւնը, մեծ է պատասխանատուութիւնը:

Իսկ ի՞նչպէս է զինվում հայ ուսուցիչը այս մեծ յողթու-
թիւնը տանելու համար: Մենք կը շարունակենք համառօտել
երիտասարդի նկարագրութիւնը: Ուսուցչի դասախօսութեան
ժամանակ երկու աշակերտի մէջ կռիւ է բորբոքում, այնուհե-
տեւ մէկը վեր է կենում և բառ առ բառ կրկնում է իւր ընկե-
րոջ արտասանած անվայել խօսքերը: Արդ, ի՞նչ անէ ուսուցիչը
(միթէ չը ծեծէ, մոռճում են շատերը):— Այսպիսի նկարա-
գրութեան մեծ պակասութիւնը այն է, որ մէջը չէ պատմուած
եղելութեան բոլոր հանգամանքները, որոնք խնդրի վերայ աւե-
լի լոյս պիտի սփռէին: Այստեղ ինքնին հարցմունք է առաջա-
նում, հապա ընչից ծագեց աշակերտների անուշադրութիւնը
դասի ժամանակ, որ նոքա կռուելով համար գործածեցին, ար-
դեօք ուսուցիչը շատախօս է, դանդաղ է պատմում, հետա-

քրքրու թիւն զարթեցնել չի կարողանում, կամ անհասկանալի բացատրութիւններ է տալիս: Նախ այս տեսակ քննութիւններ պիտի անենք, որ յետոյ կարողանանք այն էլ հարցնել, թէ ի՞նչ անէ ուսուցիչը: Այժմ պատասխանը յայտնի է. նա պէտք է լաւ ուսումնասիրէ *«Հայր-նիւն գրաւելու հագեցածութիւն օրէնք, շէքը և փորձով վարժուի մանկավարժական շնորհ ստանալու:*

Դասի ժամանակ այսպէս էր, ի՞նչ է կատարւում դասերից դուրս, հանգստեան միջոցին: Աշակերտները արտասանում են սովորած հայհոյանքներ, վերահայցուն զգուշացնում է: Մի առ ժամանակ յետոյ կրկնւում է աւելի վառ յիշոցաբանութիւն, վեցակացուն ուղղում է քաղցրութեամբ մոռացնել տալ, յետոյ բարկանում է, ապա պատժում է. բայց այս բոլորը չեն կարողանում զսպել նոցա՝ որոնք որ արդէն վարժուած են մեծերին չըլսելու: Ի՞նչ անէ ուսուցիչը (արդեօք դարձեալ չըծեծէ): Կամ ուսուցիչը աշակերտին պատուիրում է մի բան անել, նա չի կատարում, ուսուցիչը պատժում է, այս չի օգնում. միթէ չըհետեւի՞ այն խրատին՝ «որ ոչ լսւիցէ ունկամբ, լսւիցէ թիկամբ»: — Այս նկարագրութեան մէջ այնքան բաներ խառնուել են իրար հետ, որ հեշտ չէ խճողուած կծիկի թելերը ջոկ ջոկ զատել իրարից: Բայց աւելի լաւ կանենք, եթէ փորձենք ամբողջը մի քանի մասերի վերլուծել:

Ուսուցիչը քաջ գիտէ իւր աշակերտաց բնութանական կրթութիւնը, ուրեմն կարող է գոչակել, թէ նայա իսպրբը առանց յիշոցների և լրբութեան չեն լինի, հետեւապէս կանխապէս է հեռացնէ կամ աղնուացնէ այն առիթները, որոնք որ մղում են դէպի անառակութիւն: Բայց այս պատասխանը աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունի, այն ինչ կեանքի մէջ ամենայն ինչ մասնաւոր կերպարանք է ստանում: Նա իրաւ, նախ պէտք է դիպել և ճանաչել իւրաքանչիւր աշակերտի անհատական բնաւորութիւնը, բնական պէտքերը, հակումները, ըզձերը, ստացական սովորութիւնները, հանաք անելու կերպը, եղանակը և առիթները, բարոյական և ֆիզիքական ոյժը և այլն: Սակայն դիտելը դիւրին բան չէ: Նա և դու հեռագիտակի մէջ այն ամենայն չենք տեսնի, ինչ որ աստվաբաշխը որոշակի և նրբութեամբ

նկատուում է, որովհետև նա գիտէ, թէ ի՞նչ հանգամանքներ կարենոր են համարվում գիտելու ժամանակ. իսկ ինչ որ նորա համար ամենամեծ կարենորութիւն ունի, այն մեր աչքում լոկ անխորհուրդ կէտեր և գծեր պիտի երևան, հետևապէս տնուշտօր պիտի թողնենք նոցա: Ամեն մարդու բան չէ գիտելը. առաջ հարկաւոր է սովորել, թէ ի՞նչ բան պէտք է գիտուի, որ հանգամանքը ինչ խորհուրդ ունի: Իսկ այս նպատակի համար պէտք է ուսումնասիրել ամբողջ հոգեբանութիւն, ամբողջ մանկավարժութիւն:

Այս նկարագրութիւնից երևում է, որ մեր ուսուցիչները մի կողմէն պահպանում իրանց գործ դրած միջոցների մէջ, նախ քաղցրութիւն, ապա բարկութիւն, յետոյ պատիժ. իրաւամբ են այդպէս վարվում: Բայց ինչո՞ւ համար քաղցր միջոցներ գործ դնելուց յետոյ, նոքա ձեռնթափ են մնում: Անշուշտ նկարագրութեան մէջ դարձեալ մի բան պակաս է, որով դժուարանում ենք նկարագրած անյաջողութեան ոտոյգ պատճառը իմանալ: Անժամանակ քաղցրութիւնը և անժամանակ բարկութիւնը՝ երկուսն էլ միանգամայն անօգուտ բաներ են. երբ որ նպատակը անց է կենում՝ պէտք է անմիջապէս յետեւից գընտարել արձակել, ապա թէ ոչ՝ կամ վաղ կլինի, կամ ուշ: Եւ վերջապէս, միթէ՞ խնդիրը միայն քաղցրութեամբ և բարկութեամբ կը լուծուի. ամէնից հարկաւորը այն է, որ ուսուցիչը անսխալ կերպով իմանայ աշակերտական վարքի շարժառիթը, և այնպէս աշխատէ միայն բաց դուռը փակելու: Որքան զանազան են այն զգացումները, որոնք խթանների պէս դրդում են մեզ գործելու և որոշ ուղղութեամբ վարուելու. դոցանից իւրաքանչիւրը թէպէտ տարբեր պատճառ է՝ բայց այնպէս կարող է գայթակղել աշակերտին, որ նա անխտիր կերպով կը կոչուի անողայ: Մենք ամէնքս գիտենք, թէ անուղղայութիւն կայ աշակերտաց մէջ, բայց արդեօք պարզե՞լ ենք մեզ այն հանգամանքը, թէ որքան զանազան են անուղղայութիւնները, որոնցից իւրաքանչիւրը զանազան ազդեւորներից է բխում: Այս տեղ ուղիղ միջոց բնորոշել և յարմար ժամանակին գործ դնելը՝ հրաշալի արուեստ է, որ հարկաւոր է ամենայն ուսուցչին:

Այնուհետև որքան որ ուսումնասիրենք զգացմանց հագեցանալը կամ մեր մէջ ներգործող շարժառիթների իսկոյն ու ընդգիմահարութիւնները, այն երբեք աւելորդ և շատ չի լինի որովհետև այդ մասը ամենից աւելի շփոթն է հոգեբանութեան մէջ և ամենից աւելի կարևորը՝ գործնական հոգեբանի համար:

Վերջապէս նկարագրութեան մէջ մի երրորդ հանգամանք էր յիշուած՝ կասա՛ւոր անհնազանդութիւնը, բնութաութիւնը, յամուութիւնը: Աս էլ վերևի աղբիւրներից է ծագում, և ապացոյց է, թէ ուսուցիչը արդէն կորուսել է կամ բնաւ չի ունեցել հեղինակա՛ւթիւն: Հեղինակութիւն ձեռք բերելու համար գիտութիւն չըկայ. դա պէտք է մարդու մէջ ինքնին լինի, մարդ անձամբ պէտք է կրթուի: Հեղինակութիւնը ոյժ է, զօրութիւն է: Ֆիզիքական ոյժն էլ մի ոյժ է, իսկ մեր ասածը աւելի բարոյական ոյժ պէտք է լինի: Եթէ աշակերտը զգայ, թէ իւր առաջ կանգնած է մի մարդ, որ գիտէ և կարող է միշտ բարին, օգտաւէտը, յարմարը ընտրել, որ ամենայն տարակոյս խելացի կերպով լուծում է, որ ամբողջ դասատուներ այնպէս հմուտութեամբ է պահպանում՝ ինչպէս կառապանը մի քանի դոյզ կատաղի ձիանը, որ երբեք չի ուշանում, չի շտապում, չի շփոթվում, չի վարանում, որի այոն՝ այո է և ոչն՝ ոչ, որ բնաւ չի զղջում իւր արարքներից և ամաչելու պատճառ չունի—այսպիսի մարդուն կարո՞յ է նա չը լսել: Ասում են, թէ կան մարդիկ, որոնք իրանց հայեացքով շշմեցնում են առիւծներին և ամենաթունաւոր օձերին. այսպէս է և հեղինակութիւնը իւր զօրութեամբ: Մի բազմութեան առաջ, մի ամբօխի առաջ, ինչպէս որ դասատուներն է, հեղինակութիւն ունենալը՝ նշանակում է ամենայն յաջողութեանց գրաւականը ունենալ. իսկ հեղինակութիւն կորուսանելը՝ նշանակում է ամենայն ինչ կորուսանել:

Մենք տեսանք, թէ մեր ուսուցիչները քանի տեսակ ինքնամոլորութիւններով են ապրում, նոքա զոր օր կարծում են, թէ Բալլէր Ֆլոյդէր գործ են գրել, իրանց մնում է միայն ծեծի գործագրութիւնը: Մենք կարծում ենք հալառակը. մերոնք բոլոր միջոցների մասին գաղափար չունին, բայց ԶէԶում ենք Բլլէր, տե-

դիւ և անտեղի: Եւ երբ որ ծեծը այսպէս ընդարձակ գործող-
բութիւն է ստացել, որքան հետաքրքրական բան է, որ նորոս
մեզ անկեղծութեամբ տեղեկացնեն, թէ ի՞նչ օգուտ և ար-
դիւնք է ստացուում ծեծից:

Սակայն մեր ուսուցիչների ինքնամոլորութեան և անձնախա-
բութեան գլուխը հետեւեալն է: «Մեր մանկավարժները միշտ
առաջարկում են ամենաթեթեւ պատիժներ. բայց թէ որքան է
յաջողւում այդ ձևով կարգապահութիւնը մեր դպրոցներում,
այդ վերջով գիտէ իւրաքանչիւր ուսուցիչ»: Փորձով խօսելը բաւա-
կան զօրաւոր փաստաբանութիւն է, բայց ամենայն
փորձ՝ փորձ չէ: Մեր ուսուցիչներին փորձը այն միամիտ մար-
դու փորձն է, որ դարբնութեան արուեստին անտեղեկ գոյով
բոլոր մուրճերը կարգաւ փորձում է, և ոչ մէկով չի կարողա-
նում տաքացած երկաթը ծեծել. նա մուրճերը մի առ մի շարու-
աում է բացականչելով. «այս չտքուչն էլ բանի պէտք չէ»:

(Շարահանկէի)

Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ.

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարահանկէի)

Թ.

Սուրբ խաչ զանաւ և եկեղեցին. Ձեռագիր հասկան. Կենաց փայտի հա-
սանքը. Ժողովարարութիւն յԲԿԿԵՅԿ Կառնացման. Եկեղեցո-
ւոյն. Վանքի վերադասւնէն և զանաւայրերը. Տնտեսութիւն. Ուխ-
տագնացութիւնը հին և նոր ժամանակ. Ուխտագնացները Սուրբ խաչ
զանաւ. Նուերնէր. Խաչադանը Ասորոյ քաղաքում. Սուրբ Եղիա-
թիին հասանելի հասարակ. Սուրբ և ճոխ կապալանները. Արգեալ
գիւղ:

Եւ արդէն կանգնած եմ Արգեալու Սուրբ Խաչ վանքի տակ:
Տեղը բոլորովին ամայի է և շուրջը քարակոյտներ երկար տու-
րածութեամբ: Դէպի հարաւ 4—5 վերստ հեռաւորութեամբ

Մալիշկայ գիւղն է և Արփաշայը, իսկ դէպի հիւսիս—Արգեազ գիւղն է, ի հնումն Արկալան: Դեռ ևս 1857 թուին ներկայ վանքի տեղ կանգնած է եղել մի եկեղեցի, որից Արքեպիսկոպոս Ջալալեանի գիրքը պահպանել է մեզ համար միայն հետևեալ տեղեկութիւնը: «Շինուածքն է միջակ՝ կառուցեալ ի կոփածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւն վեշտասան քայլ և լայնութիւն չորեքաստան: Յաջմէ և յահեկէ սեղանոյն գոն աւանդատունք » *):

Այսպիսի հռչակաւոր ուխտատեղի և վերոյիշեալ հասարակ շինութեամբ՝ չէր կարող չգրաւել ազգեցիկ մարդկանց ուշագրութիւնը, վասնորոյ մտածեցին կանգնեցնել այդ տեղ ներկայ շինութիւնը, առանց աւանդելու պատմութեանը վերանորոգութեան առաջին միտքը յղացողի անունը:

Այժմեան եկեղեցին կառուցած է կապոյտ օրբատաշ քարից, որ բերուած է Մալիշկայ գիւղի մօտի քարահանքից: Քարը անպիտան կազմուածք ունի: Նա աւազախառն լինելով՝ շատ թոյլ է, հեշտ փշրվում է և շերտ շերտ պակլվում է անձրևից, քամուց և այլ պատճառներից: Կարելի է ենթադրել, որ մի քանի տասնեակ տարիներից յետոյ եկեղեցու պատերը նշանաւոր կերպով բարակած կլինին: Այս իրողութիւնը մասնացոյց է անում ճարտարապետի և վերահսկողների անհոգութեան կամ անգիտութեան վերայ, քարեղէն նիւթի ընտրութեան գործում:

Եկեղեցին բարձր է և գմբեթայարկ, քսաներկու քայլ երկարութեամբ և տասնեօթը քայլ լայնութեամբ: Ունի երեք դուռն, հիւսիսային, արևմտեան և հարաւային: Կամարները կանգնած են չորո առանձնակի հաստ սիւների վերայ: Լուսամուտները մի մի հաստ են իւրաքանչիւր կողմի պատում, այն ինչ գմբեթը բոլոր ի շուրջ զարդարուած է միաշար բազմաթիւ պատուհաններով: Եկեղեցու ներսը բոլորովին սպիտակ է և չէ ներկայացնում ոչ մի շքեղութիւն: Աւագ բեմը լայն է և աստիճանները երկու ծայրից են: Երկու խորաններից հարաւայինի մէջ զետեղուած է Կէնայ փայտի մասունքը, որ ամենե-

(*) Զալալ. Ճանապ. հ. Բ. երես 192:

ւին չէ երեւում, այլ նորա աեղ պատին կպած դրած է մի տա-
փակ խաչ քար, իսկ սորա արեւելեան ծայրում, պատի մէջ
հագցրած է մի այլ անարձանագիր խաչքար:

Եկեղեցու տանիքը ծածկուած է աւազախառն կրամածով,
ուստի անձրև գալուց երբեմնակի անցնում է առաստաղից:
Այս պահուստով տանիքը սալաքարով ծածկելու համար՝ վանու-
հայր Ստեփաննոս վարդապետը 1877 թուականին ինդրամու-
տոյց է եղել Սրբազան Սինօգին, որպէս զի վերջինս բարեհաճե-
թողնել վանահօր իրաւասութեան ներքոյ վանքի մի տարուայ
էջմիածնապատկան եկամուտը: Հետեւեալ տարու հոկտեմբերին
(№ 2527) Սրբազան Սինօգը Նախիջևանի փոխանորդի ձեռքով
հրաւիրել է փրոյիշեալ վանահօր յաջորդ Յովհաննէս վարդա-
պետ Ալաւմեանցին յիշեալ նպատակի համար նոր ինսոյ ժողո-
վարարութիւն անել Դարալագեաղի գիւղերում, իւրեան օգ-
նական առնելով Փոք գիւղացի Սահակ Թարոյեանցին և Գալստ-
գլու գիւղացի Գաբրիէլ № . . . : Բայց այս կարգու-
դրութիւնը, որքան ինձ յայտնի է, մնաց առանց գործադրու-
թեան:

Եկեղեցին չունի ոչ մի արձանագրութիւն, չունի նաև զան-
գակատուն: Միակ զանգակը, որ նուիրել Բեշիշքեանդու Գրի-
գոր քահանան, կախուած է եկեղեցու արեւմտեան դռան
առաջ, արտաքուստ, մի Նախիջևանցի կնոջ գերեզմանի վերայ:

Եկեղեցու բազը փորանիստ է և քառակուսի, շրջապա-
տուած քարեայ պարսպով. որի հարաւային մասը հնուց շինած
է: Մուտքը երկու գորպասից է արեւմտեան և հիւսիսային
պարսպի մէջ: Հիւսիսային, արեւմտեան և հարաւային պարբ-
ապատին կից, ներքուստ, կառուցած են միաշար, միայրակ,
քարաշէն, ցխաշաղախ սենեակներ՝ թուով մինչև տասներկու
հատ, գէպի բազը նայող լուսամտներով, առանց ապակու-
կամ կոտրտուած ապակիներով:

Սոցանից միայն երեք սենեակ նշանակուած են ամենօրեայ
ուխտաւորների ժամանակաւոր կեցութեան համար: Միւս
սենեակների մէջ ղեռեղիւմէ միտքանութիւնը: Արեւելեան
պարսպին կից, ներքուստ, շինած է մի ընդարձակ գոմ: Հիւսի-

տային պարսպին կից, արտաքուստ, կանգնած են տասնևչորս հատ միաշար, փոքրիկ, հատարակ, բերանը բաց խանութներ, որոնք վարձով տրվում են վաճառականներին ուխտի օրը:

Վանքի հարաւային պարսպապատից դուրս, քարակոյտների մէջ, ընկած է մի խաչքար, որի վերայ գրած է «Աստուած ողորմի Ուսալայ խաթունին, ամէն. թիվին 2ԾԳ» (753): Իսկ հիւսիսային կողմում, Արգեազ գիւղը տանող ճանապարհի վերայ՝ ժայռ պատուանդանի ծայրում ցցուած է մի խաչքար, որ չունի ոչ արձանագրութիւն և ոչ թուական: Վանքը իւր շրջակայքում ունի բաւականաչափ վարելահող ոչ իբրեւ սեփականութիւն, այլ օգտուելու համար, ըստորում պատկանում է պետական գանձարանին և յատկացրած է Արգեազ գիւղի համայնքին:

Ես շատ անգամ այցելած եմ Սուրբ խաչ վանքին, բայց պէտք է խոստովանեմ, որ ոչ մի անգամ չեմ տեսած այն տեղ մաքրութիւն: Ուխտաւորների, նոյն իսկ վանքի ձիանքը և այլ անասունները կանգնում են բացօթեայ, եկեղեցու բազում: Պատերի տակ այս և այն տեղ երևում են թրիքի կոյտեր, որոնց աշխատում են ցրել ամեն կողմի վերայ ժրաջան հաւերը: Սովորաբար մատաղը մորթվում է պարսպի ներսը, ուր թափվում է արիւն, ձգվում են ոսկերոտիք, փորոտիք և բնականապէս վանքապատկան շներին կուռացնում են իրար հետ: Աւխտաւորներին յատկացրած սենեակների մէջ յաճախակի կապում են ձի, եղ և այլն, որոնք ապականում են օդը: Մօտակայ՝ գոմի բուրդումը թափանցում է եկեղեցու ներսը նորա արեւելեան լուսամուտով:

Եկեղեցու ներսը տիրում է ոչ պակաս անմաքրութիւն: Արեւմտեան դռնից մանելով այցելուն կտեսնէր ձախակողմեան յատակի վերայ թափուած մեծակոյտ ցորեան՝ քամած, կիսաքամ, դեռ ևս գարմանախառն: Փոքր ինչ այն կողմը—շարած տախտակներ: Աջ կողմում թափուած է կիր՝ պատերը նորոգելու համար: Եկեղեցու ներսը, պատուհանները և լուսամուտները սարսափելի փոշոտ: Ձահերի վերայ կախուած են աղաւնու փետուրներ, չոր խոտի կտորներ և ձիու մաղեր: Բեմի վե-

բայ ճաշոցի, մաշտոցի, ժամագրքի և միւս գրեանց շարքում բազմեցրած է վանահայր Ստեփաննոս վարդապետի վեպարը, մի երեւոյթ, որ տարաբաղդաբար իւրաքանչիւր այցելութեանս ժամանակ տեսած եմ:

Հիւսիսային խորանում ցրուած են պատկերներ և երկու երեք փուլթ բամբակ: Հարաւային խորանի մէջ, ուր ամփոփած է կենաց փայտի մասունքը, ցանուցիր ընկած են ջարդած կանթեղի փշրանքներ, անպէտք շամդամներ, պատրոյկների մնացորդներ և այլն: Երևում է որ վանքի անմիջական ղեկավարը մնաս բարեաւ էր ասել գեղարուեստական ճաշակին, հոգատարութեան և մաքրասիրութեան:

Սուրբ խաչ վանքը կանգնած լինելով ամայի տեղ՝ զուրկ է ջրից, Նախկին ժամանակ ջուրը ստանում էին մէկ երկու վերստ հեռավորութեամբ մի աղբիւրից, Արգեազ գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմում, որտեղից կաւէ խողովակներով երբեմն հոսելիս է եղել մինչի վանքի մօտը: Ժամանակի ընթացքում խողովակները խանգարուել են և ջուրը հետեւաբար՝ անհետացել է: Սակայն իմ ժամանակ ներկայ վանահայրը աշխատում էր նորից բերել յիշեալ ջուրը իւր հին ճանապարհով մինչև վանքի հիւսիսային դարբասը:

Վանքը հին յիշատակներից զուրկ է, բայց պէտք է յիշել, որ եկեղեցու թանձր փոշու տակ ընկած կայ մի ձեռագիր տւեաւորան, 370 տարեկան հասակից վեր, որին Վան քաղաքի սահմանում, Խլաթ գաւառում, ոմն տանուաէր Յակոբշէն ընծայել է Մատնեւանք կոչուած սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն: Թէև նորա յիշատակարանի հեղինակը կոտակել է անել պահպանել այս աւետարանը Մատնեւանքի մէջ, բայց նա այժմ յայտնի չէ լինջ ճանապարհով եկել է Դարալագեազի Սուրբ խաչ վանքը: Աւետարանը ունի տասնևվեց թերթ, ձեռաքաշ գոյնզգոյն պատկերների, որոնք ներկայացնում են Քրիստոսի մարգեղութիւնը, ծնունդը, չորչարանքը և այլն: Ակզբում և վերջում ունի երկերկու մագաղաթեայ թերթեր՝ աւետարանից մի քանի տուն արտագրած երկաթագիր տառերով:

Երկար յիշատակարանի վերջին կցած է «Եւ զի ես ուս ընծայ

և նուէր և անջինջ յիշատակ յաթոռն մայրաքաղաքին՝ Խլաթա ի սուրբ սեխոն Մատնեմանք կոչեցեալ՝ ի դռնն մօրն լուոյ սուրբ Աստուածածնին ի վայելումն քաջ գիտապետին տէր Վարդան եպիսկոպոսին և համանուն և միակրան եղբարցն իւրոց, զոր և Տէր Աստուած՝ ժառանգել տայէ նոցա զսուրբ աւետարանս խալաղական կենօք յերկարածիգ ժամանակս ի յիշատակութիւն Յակոբշին և իւրոցն յամենին պապերուն և հաւերուն, եւ զի մի ոք հեռացուցէ զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին ոչ յիւրոցն և ոչ յաւատարաց, Այլ և խնամողն և լաւ պահողն աւրհնի յԱստուծոյ և յամենայն օրբոց նորա ամէն. ի թվին հայոց ԶԾԶ. (956—1507):

Սուրբ խաչ վանքին նուիրած է Դարալագեազի Փռ զիւղացի Սարգիս տէր Պօղոսեանցի կողմից մի արծաթապատ փոքրադիր աւետարան այս արձանագրութեամբ յիշատակ է սուրբ խաչ իւր կողմի արծաթով. Նազըւխան ընծայեց իւր եղբայր տէր Պօղոս Հախվերդիբեգեանին. 1867:

Արդեօք ո՞րտեղից է ծագել իմ նկարագրելի վանքի այժմեան Սուրբ Խաչ անունը, որի մասին ես չունիմ ոչ պատմական և ոչ արձանագրական տեղեկութիւններ: Վերը յիշեցի, որ վանքի հարաւային խորանում, խաչքարի տակ, պահուած է, ասում են, կենաց փայտի մասնիկը. Թէ ի՞նչ իրողութեան և փաստերի վերայ է հիմնուած այդ աւանդութիւնը, այդ ես չգիտեմ: Սակայն Արքեպիսկոպոս Զալալեանը՝ այս աւանդութեան հաստատութեան համար յառաջ է բերում իւր գրքի մէջ Հացունեաց խաչի պատմութիւնից մի կտոր *): Այժմ՝ մոռնելով պատմութեանց մէջ տեսնենք որքան հիմնաւոր է Սրբազանի կարծիքը: Յայտնի է որ 614 թուականին պարսից Խոնրով թագաւորի Խոռեմ զօրավարը, պատերազմ մղելով Յունաց կայսերութեան՝ Հերակլէսի օրով, յաղթեց նորան, մտաւ Պալեստին, նուաճեց Երուսաղէմը և գերեց կենաց փայտը—Բրիտտոսի խաչը:

Գրիտոնեայ աշխարհի համար այս մեծ նախատինք և վերա-

(*) Զալալ. Ճանապ. հ. Բ. Եր. 132—133.

ւորանք էր, ուստի Հերակլ կայսրը ամեն կերպ աշխատում էր վերագործենել սուրբ խաչը պարսկաստանից Երուսաղէմ: Երբ պարսից գահը բարձրացաւ մանուկ Արտաշէրը, Հերակլէսը առանձին պատգամաւորի ձեռքով խոստացաւ Խոռեմին՝ նպաստել նորա բարձրանալուն թագաւորական գահը, միայն թէ նա համոձայնէր վերագործենել կենաց փայտը: Արդարեւ Խոռեմը յանձն առաւ, գնալով Տիսբոն՝ սպանեց փոքրիկ Արտաշէրին՝ ինքը նորա տեղ թագաւորեց և կենաց փայտը վերագործեց Հերակլէս կայսեր, որ տարաւ և զրեց Երուսաղէմ իւր տեղում: Իրողութիւնը այսպէս եմ աւանդում մեզ Յովհաննէս կաթողիկոսը, Ասողիկը և հայր Զամչեանը *):

Սակայն սորա մասին աւանդումէ և այլ պատմութիւն ճառքնորի մէջ: Իբրեւ թէ կենաց փայտը Խոռեմի կամ Խոռեանի ձեռքով գերելուց յետոյ՝ Հերակլ կայսրը Դաւրիժու մօտ յաղթեց Խոսրով թագաւորին, ազատեց գերեալ սուրբ խաչը, անցաւ հայոց աշխարհը, բանակ դրեց Գերատեայ գաշտում: Շուտաւրջայ Սանատրուկ քաղաքի մօտ, ուր երկրորդ անգամ՝ ներկայացաւ նորան Սիւնեաց Բիւրեղ (Ջալալեանի գրքի մէջ Մառի) տիկինը: Առաջին անգամ տիկինը ներկայացել էր Հերակլէն Վասպուրական աշխարհում՝ երբ կայսրը արշաւում էր պարսկաստանի վերայ: Որովհետեւ տիկին Բիւրեղը առաջին անգամ ընծայ էր բերել կայսեր հազար սաղաւարտ, ոսկեկուռ զէն և հազար զրահ և երեք հազար մարդից մի գունդ՝ վառնորոյ նորա երկրորդ գալստեան միջոցին Հերակլը առաջարկեց նորան կամ գանձ կամ աշխարհ, իսկ տիկինը դորանց փոխարէն խնդրեց կենաց փայտի մի մասը: Երբ զանազան հանգամանքներէ յետոյ վերջապէս տիկինը ոտացաւ կենաց փայտի մասնիկը և սորան ջորու վերայ բարձած՝ հասաւ մինչև Հուցուսեաց գաշտը, այդ տեղ ջորին նստեց և անկարելի եղաւ նորան շարժել: Այդ տեսնելով տիկինը հարկադրուեցաւ, մի ճգնաւորի խորհրդով, կառուցանել այդ տեղում եկեղեցի և

(*) Յոհ. կաթ. երես 44. Ասողիկ. 91. Գ. երես 117. Զամչ. պատմ. հ. Բ. 41. ԾԱ. երես 324—327.

սուրբ Նշանի վանք, որ կոչուեց Հացունեաց *):

Հայր Աւանդ Ալիշանեանի աշխարհագրութիւնը Հացունեաց դաշտը զետեղումէ 2«ր» անունով գաւառում՝ Որմի ծովի մօտ **): Իսկ վարդանի աշխարհագրութեան հաստատութեամբ՝ Հացունեաց դաշտը պէտք է լինի Արտազ և Նախիջևան գաւառներին մէջ, Արաքսի աջ ափից դէպի արեւմուտ: «Քանզի գնայր նա ի դաշտէն Գերատայ՝ որ առ Սանատրուկ քաղաքաւ Արտազ գաւառի՝ անցանել ընդ գաւառն Նախիճուան ի Սիւնիս ***):

Այս աւանդութիւնից երևումէ, որ Բիւրեղ տիկնոջ ձեռք բերած կենաց փայտի մասնիկը մնալով Հացունեաց դաշտում, չէ հասել Սիւնեաց գաւառը: Եւ եթէ սորան հակառակ, յիշեալ մասնիկը մի այլ կերպով է հասել Սիւնիք և ամփոփուել է Դարալագեանի սուրբ խաչ վանքում, դորա հաստատութեան համար ես չունիմ ոչ մի աւանդական տեղեկութիւն: Բացի Հացունեաց խաչի պատմութիւնը՝ կան Միծառնէոյ խաչի և այլ խաչերի պատմութիւններ հին ժամանակներում, որոնցից եզրակացնել կարելի է որ աւանդաբար տարածուած էին Հայաստանում՝ կենաց փայտի մասնիկները:

Նոյն աւանդութիւնները պահպանուել են և այժմեան հայերի մէջ: Զորօրինակ Շարէկէէր, որ Տաճկաց զինուորական ծառայութեան գնդապետ էր ու ճանապարհորդել է Եփրատի ափունքներում, իւր «Բարձր Հայքի նկարագրութիւն» անունով աշխատութեան մէջ ասում է, որ Եփրատին սահմանակից հայերը ընդունում են թէ Յունաց Հերակլ կայսրը պարսկաստանից դարձնելով գերեալ խաչը, թաղեց նորան առժամանակ Դոմէի դաշ լեռան վերայ և ապա հանեց այոտեգից և տաքաւ Բիւզանդիոն: Հերակլը հիւրասիրուելով Երզրումում՝ հայոց մի տիկնոջ մօտ, տուեց նորան կենաց փայտի մասը և տիկինը շինեց Եփրատի ափունքում խաչավանքը, ուր և ամփոփեց սուրբ մասնիկը:

(*) 2ամ. պատմ. Հայոց հ. Բ. երես 532—533.

(**) Ալիշան. Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց. երես 57. պրակ 103.

(***) Ինճիճեան. Ստորագր. հնոյն Հայաստ եր. 222.

Երբ Հերակլ կայսրը հանում էր Դումլի դալ լեռան վերայ թաղած խաչափայտը, նոյն տեղը իսկոյն բզիւում է աղբիւր — Եփրատի մի վտակը — որ այժմ ևս, Շուրէկէրի ասու թեամբ, մեծ յարգանք ունի հայերի և տաճիկների աչքումը: Սոքա իւրաքանչիւր տարի՝ օգոստոս ամսում՝ ուխտ են գալի Խաչափայտքը և տպա լողանում են Եփրատի սուրբ ալբիւրում, որ կոչվում է Խաչափայտք *):

Դեռ ևս 184 հայկ. կամ 735 Փրկչ. թուականին, Ս. Օրբելեանի ասելով, Արկազն գիւղում — այժմեան Արգեալը — կոր սենեակ, որ յանուն սրբոյն Քրիստափորի անյաղթ զօրավարին շինեալ էր **), ուր և աւժամանակ հանգստացրին Մօզաւունում սպանուած Ստեփաննոս եպիսկոպոսի մարմինը: Թէև այժմ հաստատապէս ոչ ոք, բացի Զալալեանի գիրքը, չէ կարող հաստատել որ սուրբ Քրիստափորի սենեակն այժմեան սուրբ խաչ վանքի տեղն էր, բայց և այնպէս հաւատարի է, որ մինչև 1303 թուականը ասորի և Սիւնեաց պատմութիւնը գրող Օրբելեանը կենաց փայտի սյգտեղ լինելու համար ոչինչ չէ խօսում:

Մի կողմ թողնելով այս պատմական և աւանդական տեղեկութիւնները, խօսեմ այժմ թէ երբ, ի՞նչ կերպով և ո՞ւմ ձեռքով կառուցուեց Սուրբ խաչ վանքի ներկայ եկեղեցին: Երբ վերջինը դեռ ևս չկար, երբ դեռ կանգնած էր Զալալեանի նկարած հին շինութիւնը, վանքը չունէր մշտական վանահայր թէև նա համարվում էր հռչակաւոր ուխտատեղի և Էջմիածինը ևս սովորաբար ստանում էր ուխտի օրի արգիւնքը: Նորան կառաւարում էին Մալիշկայ գիւղի քահանաներից մինը — Աւաքել քահանայ տէր Աստուածատրեանց, երբէմն էլ այլ աշխարհականներ, ինչպէս կոտեսներ յետոյ:

Այն այս քահանան դեռ 1860—1864 թուերում ինքնագլուխ փողովարարութիւն էր սկսել Դարալագեազի գիւղերում յօգուտ կառուցանելի վանքի: Մինչև անգամ եկեղեցու շինու-

(*) Штреккерь, Очерки Верхной Арменіи Կրեո 20.

(**) Օրբելեան պատմ. գլ. ԼԱ.

Թիւնը յանձնել էր յոյն Գոմեան անունով որմնադրին: Բայց
Էջմիածնի վարչութիւնը ապօրինի համարելով քահանայի ինք-
նագլուխ վարմունքը՝ հեռացրել է նորան իւր ընտրած՝ պաշտո-
նից, հաշիւ և համար պահանջելով նորանից՝ և մինչև 300
ուսուրի վատնած գումար բարդելով վրան: Դատապարտուած
քահանան թէև շարունակում էր իւր ժողովարութիւնը, բայց
այս անգամ արդէն իւր օգուին, պարտքից դուրս գալու հո-
մար և այլ:

Եկեղեցու շինութեան հորցը արդէն ծագել էր և մի քանի
քայլ յառաջ գնացել, այլ ևս չէր կարելի կէս ճանապարհում
կանգնել: Գործին կանոնաւոր ընթացք տալու համար կազմուե-
ցաւ ժողովարար հոգաբարձութիւն. շինութիւնը ասանկով
հալար ռուբլի վարձու կապալով տրվեցաւ Ալէքսանդրապօլսի
Մելքսն Դաւթեան որմնադրին: Բայց եղե՞լ է արդեօք նախա-
գիծ շինութեան և ծախսուց. ո՞վ է վերահաստատել քարի և
այլ նիւթեղինաց պիտանութիւնը. ո՞վ է վերատուգել շինու-
թեան կանոնաւորութիւնը, ո՞վ է ստացել նորան կապալաւուելից
և յանձնել վարչութեանը, այդպիսի տեղեկութիւններ ես
չունիմ:

Վեհափառ Դէորդ Դ. ք 1868 թուի նոյեմբերի մէկից, համար
476 կանգալով, յանձնել է Մալիշկայու տէր աւագ Աբրահա-
մեանցին նոր ի նորայ ժողովարարութիւն անել Սուրբ Խաչի
Թերի շինութեան համար: Նոյն թուականին հաստատուել են
վերատեսուէք վանքի՝ Աղաւնաձօրի — Մելիք Մատթէոս Եղեա-
յեանցը, Մալիշկեցի — Մելիք Շահբազ Խանդեանցը և Յարու-
թիւն Արախտեանց և Մարտիրոս գիւղացի — մելիք Ներսէս
Մուրատեանց, որոնց թուին ստելանում է, 1870 թուի մայիսի
28 ից, Քեշիշքեանդցի Բէգլար Աղախանեանց: Վերատեսչաց
վերայ՝ իբրև ներկայացուցիչ ծայրագոյն հոգեւոր վարչութեան
նշանակուեց Գրիգոր վարդապետ Տէր Գրիգորեանց արքայ Դա-
ւիթ մականունով, Աղախու Պօղոս քլիսայ գիւղից: Այս վար-
դապետը վերջին տարիներում՝ կարգուեց վանահայր Աղա-
խու Մակարայ վանքում, ուր և սպանուեց անողորմաբար ան-
յայտ չարագործներէից:

Ժողովարար վերառեսուէչները շարունակել են իւրեանց գործունէութիւնը ամբողջ ութ տարի: Երեւանի, Նախիջևանի, Նոր Բոյազլիտի, Դարալագեազի, Սուրմալուի, Տաթևու, Մեղրիի, Ալէքսանդրապօլու և այլ գաւառների սահմաններում: Երեւանի թեմակալի փոխանորդ Մեդրալբ վարդապետ Վայժմ եպիսկոպոս—Սմբատեանց, նոյն 1868 թուի նոյեմբերի վերջում, առաջադրութիւններ է ուղարկել Սարգարտպատու բարեկարգին, Ալէքսանդրապօլու հոգևոր կառավարութեան (№ 64 և 68) երեւի և այլոց՝ որ յիշեալ տէր Աւագ Աբրահամեանցին նպատեն Ժողովարարութեան ժամանակ:

Նուիրառութեան գործի յաջողութիւնը հասկանալու համար ես կարող եմ մատնացոյց լինել մի մատենի վերայ, որ Երեւանի թեմակալի փոխանորդը՝ Արեազան Սինօգի հրամանին համաձայն, տուել է ժողովարարներին նուէրները գրելու՝ սկսած 1869 թուի մարտի 21ից: Յիշեալ մատենից երևում է, որ 1869 և 1870 թուականների ընթացքում ժողովուել է 4070 ռուբլի 3 կոպէկ:

Ժողովարար վերառեսուէչները և հոգաբարձուները ըստ երեւոյթին ապագայէն էին վարվում ժողոված գումարի հետ: Նորանից մնացած և իմ ձեռքս հասած մի քանի թղթերից երեւում է որ Մելիք Մատթէոս Եղիայեանը, Մելիք Ներսէս Մուրադեանը և Մելիք Նահապ Խանոյեանը, 1869 թուի մարտի 19ին, տուել են իւրեանց ընկերակից Յարութիւն Արախանեանցին հետեւեալ պայմանագիրը. «ի վերառեսնացս Արեւի խաչին Արգեազուն, Մսիշիշկեցի Յարութիւն Արախանոյիդ, որոյն գրութեամբ և ստորագրութեամբ մերով պայման լինի ի մէջ տու քեզ, որքան ձեր ծառայութեամբն Ժողովարարութեան դրամոց թիւն երբ հասանէ ի հազար մանէթ, հարիւրն քեզ պարտ եմք հասուցանել, ուստի ստորագրեմք և մնամք հաստատուն պայմանիս մերոյ»:

Եթէ պատուելի վերառեսուէչները իւրեանց մի ընկերի հետ կարող էին այդպէս պայմանաւորուել, ապա ով նորանց կարգելէր իւրեանց սեփական շահերը աչքի առաջ ունենալու: Կարծում եմ որ այդպէս կանէին միայն մի որ և է ճարտիկութիւն:

գործ դնելով: Ժողովարար, այժմ հանգուցեալ, տէր Աւագ Արրահամեանը ըստ երևոյթին այնքան ճարպիկներից չէ եղել որ չէ կարողացել ծայրը ծայրին հասցնել և թոյլ է տուել իւրեան կատարել մի անկարգութիւն: Այդ առիթով Սինոդի անդամ Մ. Ե. Ս. 1872 թուականի յունիսի 21 գրութեամբ յիշեցնումէ նորոն պատասխանատուութեան մասին, բայց արդէն ուշ էր, արդէն բանը բանից անցել էր: Նախազգացումը նպատակին չհասաւ:

Տէր Աւագը տուգանքի է ենթարկուել և Նախիջևանի թեմի փոխանորդ Փաղէոս վարդապետ տէր Դանիէլեանցը, նորան նեղ գրութիւնից հանելու մոքով, տալիս է նորա ձեռքը մի կտոր թուղթ 1873 թուականի հոկտեմբերի 8ին, որպէս զի նա, տէր Աւագը, «անկեալ ի ներքոյ նեղութեանց և պարտուց» կարողանայ իւր համար նպատո ժողովել Շարուրոյ և Դարալագետուկի «աստուածասէր ժողովրդոց և հոգեւորականաց», մէջ: Մալիշկեցի տէր Առաքելից յետոյ տէր Աւագը երկրորդ օրինակն է որ Սուրբ խաչ վանքի պատճառով ենթարկուում է պատժի հոգեւոր իշխանութեան կողմից: Դորա հակառակ, նոյն ասպարիզում գործող աշխարհական անձինք մաքուր են դուրս գալի այսինքն աննշմարելի են մնում . . . :

Այնքան աղմուկներից, չարչարանքից, ժողովարարութիւնից, պատիժներից, ճարպիկութիւններից և գրի չանցնելու շատ գործողութիւններից յետոյ, վերջապէս վանքի շինութիւնը աւարտուումէ 1871 թուին և հետեւեալ 1872 թուականի աշնանը, Սուրբ խաչի տօնի օրը հոկտեմբերի 10ին, խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ օծումէ նորան Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեանցը: Երկաթէ խաչը այդ օրը գմբեթի գլխին դնելու կնքաւորութեան համար լինումէ հրապարակական աճրդախօսութիւն և վիճակը հաջիւր ռուբլի նուէրով ընկնումէ Դարալագետուկի Փաշալու գիւղացի մահտեսի Մարտիրոսին (Մարտո):

Մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ, այն է յիսնական թուականներում՝ Սուրբ խաչ վանքը չունէր կուտակած վանահայրեր, այլ նորա ներքին կառավարութիւնը և եկամուտը, բացի տօնի օրը, յանձնվում էին իւրաքանչիւր տարի մի կապալա-

ուռի, որ կոչվում էր Լեւոնտէն: Պաշտօնապէս յայտնի է, որ 1856 թուին Սուրբ Խաչի վերատեսուչն էր Մալիշկեցի մելիք Շահբազ Խանդեանը, իսկ 1862 թուին՝ նոյն գիւղի ծխատէր Աւարքել քահանայ տէր Աստուածատրեանը: Այդ միջոցումը և 1862 թուից յետոյ մինչև 1871 թուականը վաճառք փոփոխակի անցել է նոյն և կամ ուրիշ կապալառուների ձեռքը: Այդպիսիները եղել են Մալիշկեցի Յարութիւն Ղարախանեանց, Յովասափ Օջախեանց, Ռինդ գիւղացի Սարգիս Տէր Պետրոսեանց, նոյն գիւղի ծխատէր Գրիգոր քահանայ և Քեշիշքեանդցի Բեգլար Աղախանեանցը: Կապալառութեան գինը տարեկան լինում էր 120—150 ուռլի և կարգադրում էր Նախիջևանի հոգևոր Կառավարութիւնը:

Եկեղեցու կառուցման շրջանում վաճառքի վանահայր Նշանակաւաճ էր վերոյիշեալ Գրիգոր վարդապետ Տէր Գրիգորեան, որի գործունէութիւնը առաւել վայել է ժողովարարութեան ասպարիզում: Նա առաջին կուսակիցն վանահայրն էր Սուրբ Խաչ վանքում: Նորան յաջորդեց 1871 թուականին Էջմիածնի պլանի վերակառու, երբեմն այրի քահանայ Նրնջակ գաւառի Նորաշէն գիւղացի՝ Ստեփաննոս վարդապետ մելիք Դաւթեան, որ իւր պաշտօնում մնաց մինչև 1878 թուականը: Սորա ժամանակ Սուրբ Խաչ վանքի բնակիչներն էին մի կամ երկու պատահական տիրացու՝ երկու ծառայ, երկու հովիւ և տնտես կանայք:

Մի նշանաւոր վանք որ իւր հռչակը վաղուց տարածել է է Երևանի և Ելիսաւետոպոլի նահանգների շատ տեղերի հայ ժողովրդի մէջ, որ ունի համարեա իւրաքանչիւր օր բաղմանիւ ուխտաւորներ, որ ունի նշանաւոր նիւթական եկամուտ այցելուներէց ոչ միայն ուխտի, այլ և ամենայն միւս օրերը որ ունի մշտական միաբանութիւն թէև սակաւաթիւ, ոչ ապրէն պէտք է պայծառ լինի իւր հոգևոր կարգ ու կանոններով, ամենօրեայ ժամատացութեամբ և այլ բարեկարգութեամբ: Սակայն երեք չորս տարիների ընթացքում իմ յաճախակի այցելութեամբ, տարաբաղդաբար լիովին հաւաստեցած եմ որ այդ հռչակաւոր վանքում, Ստեփաննոս վար-

գապետի առաջնորդութեան օրով, մշտական ուխտաւորների առաջ ոչ միայն լուր օրերը, այլ և կիրակի և տօն օրերը հազիւ կատարվում էր ժամատացութիւն:

Այս տեսնելով ես մտածում էի թէ ինչի՞ համար է հապա միաբանութիւնը վանքի մէջ, ուր ուր ուխտաւորը չպէտք է տեսնէ պատարագ, չպէտք է լսէ մաղթանք, սովորական ժամերգութիւն, չպէտք է ստանայ հոգեկան մխիթարութիւն. այլ լռիկ մնջիկ պէտք է մտնէ եկեղեցին, լռիկ մնջիկ իւր համար ծնկաչօք աղօթէ, դրամական նուէր ձգէ ուր հարկն է, մատաղը մորթէ, ուտեցնէ և ուտէ, էրին և մորթը տայ վանահօրը և ապա լռիկ մնջիկ վերադառնայ իւր տուն . . . : Ուխտաւորը չէ՞ որ սոյն ձեռով կարող է կատարել իւր այցելութիւնները և այնպիսի վանքերին, որոնք հարկւրաւոր տարիներ աւերակ են . . . ուր վանահայրերի փոխարէն բնակոււմ են բուեր . . . : Ուրեմն տարբերութիւն չպէտք է լինի աւերակ և շէն վանքերի մէջ . . . :

Ես դիտմամբ շեշտում եմ սոյնպիսի հանգամանքների վերայ և շատ բան կարող էի արձանացնել այստեղ սոյն վանքի ներքին կառավարութեան մասին, ըստորում՝ Սուրբ խաչը ամբողջ Դարադեպաղում միակ շէն վանքը լինելով առիթ է սուրբ ինձ ի մօտոյ ծանօթանալ նորա ներքին կեանքի պայմաններին: Իմ կարծիքով արժան է ուսումնասիրել մեր շէն վանքերի ներքին կառավարութիւնը, կազմակերպութիւնը, տնտեսութիւնը, եկեղեցական պաշտօնավարութիւնը, ուխտագնացութիւնը, ուխտաւորների և միաբանութեան փոխադարձ յարաբերութիւնը, ուխտաւորների կեցութիւնը և այլն և այլն:

Սրբազան Սինոդի կարգադրութեամբ, 1878 թուականի կիսում Սահփաննոս վարդապետին յաջորդեց իբրեւ վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Ալլամեանց (այժմ հանգուցեալ): Սորա վանահայրութիւնը երկարատե չեղաւ: Հետեւեալ 1879 թուականին նա նշանակուելով Տաթևու վանահայր, իւր պաշտօնը Սուրբ խաչում յանձնեց Ալէքսանդրապօլցի Յովհաննէս վարդապետ Փեշտամալջեանին: Սորա գործունէութեան մասին ոչինչ ասել չեմ կարող, ըստորում թուականի վերջումը ես

ընդ միշտ բացակայել եմ Դարալագեազից: Սորա վանահայրութիւնը Սուրբ խաչ վանքում շարունակուեց մինչև 1886 թուականը, երբ նորա տեղ վերստին նշանակուեց մեզ արդէն ծանօթ Ստեփաննոս վարդապետ Մելիք Դաւթեանց, որ և կայ այժմ իւր բոլոր յաջողութեամբ. . . . Այս է ահա Սուրբ խաչ վանքի վանահայրերի շուրջը մինչև մեր օրերը:

Վանքի տնտեսական հարստութեան մասին տեղեկութիւն աւելնալու համար աւելացնում եմ այս տեղ, որ 187⁷/₈ թուականներում, Ստեփաննոս վարդապետի օրով վանքը ունէր բաւականին թուով անասուն, որոնց մի մասը ցրուած էր Դարալագեազի գիւղերում և որոնց տեղը յայտնի էր միւսին Վանահօրը: Իսկ այն մասը որ մնում էր վանքում, յաճախակի ենթարկւում էր փոփոխութեան, այսինքն երբեմն աւելանում էին նորանոր նուէրներով և կամ յաճախակի ծախւում էին ոչխարներ և գառներ ուխտաւորների վերայ նոյն վանքում մատաղ տնելու համար: Բայց այնուամենայնիւ յիշեալ թուերում վանքը ունէր 200ից աւելի ոչխար, 30 հատ խոշոր ապրանք, երկու ձի, 20 հատ սագ, 10 հնդկահաւ և բազմաթիւ հաւ:

Երբ 1878 թուականի կիսում Ստեփաննոս վարդապետը իւր պաշտօնի հետ յանձնում էր իւր յաջորդ Յովհաննէս վարդապետ Ղալամեանցին և վանքապատկան անասունները, վերոյիշեալ թուից մնացել էին միայն 14 գլուխ խոշոր ապրանք, 27 այծ, 111 ոչխար և երկու աւանակ: Իդուր դուր կորսնէք կայից ընդհանուր ցուցակ. իսկ ելից և մտից մատեանով հազիւ թէ կարողանաք մի բան վերաստուգել: Ինչ և իցէ, թողնենք այս դժուարին գործը և դիմենք ուխտագնացութեան Սուրբ խաչ վանքում:

Արարատեան գաւառի հանրահռչակ, նշանաւոր և ուխտագնացութեամբ հարուստ վանքերից մինն է Դարալագեազի այս վանքը, որ կոչւում է և Արգեապոս «Արք» Խաւ, Արգեազ գիւղի մօտ լինելով: Երեւանի ո՞ր անկիւնում արդեօք յայտնի չէ հայ ժողովրդի մէջ այդ վանքի անունը: Քանիցս անգամ իմ ականջովս լսած եմ Դարալագեազու հայ ժողովրդի երգուիլը Ար-

գեազի սուրբ խաչով: Շատերը մինչև անգամ կրճատ յիշում են երգման մէջ միայն Արգեազի անունը «էն Արգեազը գիտենայ, Արգեազը խռով կենայ, Արգեազը օգնութիւն հասնի, և այլն»:

Սոյն այս անսահման հաւատն և յարգանքն է դէպի Սուրբ խաչ վանքն, որ ժողովրդի անպաճոյճ բանաստեղծական ոգին զարթեցրել է հետևեալ կերպով գովաբանելու իւր սուրբ խաչը:

«Քրիստոնեայք, եկէք անկաճ արեցէք,
Գովառնէք կտամ Պարոն Սուրբ Խաչին.
Ով որ ուխտ ունի՝ կառնի մուրադը,
Կտան ողորմութիւն սէրը Սուրբ խաչին:
Սարերը ընկելայ մէկմէկու ղօշայ,
Ուխտաւորը կգայ թագաւոր փաշայ,
Ձորս կողմիցն մատաղ կգայ համէշայ.
Կշտհեն մատաղը սէրը սուրբ խաչին:
Ուխտաւորը կգայ ոսկէ ռախտով,
Մէջքերնին կապած է թիրմայի շաւով,
Ձորս կողմից՝ կաղաչեն ողբալով՝ լալով,
Արաստունք կթափեն սէրը Սուրբ խաչին:
Մեղաւորնին իրանց մեղքը ասել ա,
Ձէնը գնաց Դաղստանը՝ հասել ա,
Նուաստ Ստեփանը ղօրութիւնը տեսել ա,
Էլ չի մոռանալ սէրը Սուրբ խաչին:»

Հեղինակ Ստեփանը մի անյայտ անձնաւորութիւն է և ըստ աւանդութեան՝ երգել է 30—40 տարի առաջ:

Ուխտագնացութիւնը նոր բան չէ Հայաստանում և հայոց մէջ, իւր պատմական ծագման սկիզբն կորցնում է դարերի խորքերում: Այժմեան քրիստոնէական ուխտագնացութիւնն անմիջական ժառանգութիւն է կռուողաշտական ուխտագնացութեան: Ո՞վ չէ յիշում Աշտիշատի հանդէսները Անահիտի և Աստղիկի արձանների առաջ՝ ինչպէս պատմում է Ագաթանգեղոս, կամ՝ տօնախմբութիւնը Մաժան քրմապետի գերեզմանի

վերայ Բագրևաճգ գաւառում, որ Վաղարշը յետոյ Նաւասոր-
գի առաջին օրը հաստատեց, տօն, որ Խորենացու պատմու-
թեան մէջ կոչուում է աշխարհախոճ: Որպէս Մատանի գերեզ-
մանի վերայ եղած զոհերից անցաւորները վայելում էին, նոյնը
լինում է և այսօր, որ մատաղատէրը կտոր կտոր բաժանում է
իւր մատաղի միօր կամ կերակուրը սորան և նորան, կամ նըս-
տեցնում կերակրում է ամեն ոքի:

Նարեշար դարերի ընթացքում սրբագործուած և արմատա-
ցած հայ ուխտագնացութիւնը այսօր ևս նոյնութեամբ կատար-
վում է՝ ինչպէս երկու հազար տարի առաջ, բայց և այնպէս
այդ ուխտագնացութիւնը որ մեր աչքի առաջ իւրաքանչիւր
տարի կատարվում է վանքերի շուրջը, չունի այսօր իւր ընդ-
հանուր, մանրամասն և ճիշդ նկարագրութիւնը: Մեզ յայտնի
չէ ո՞րտեղ, ո՞ր վանքում, ե՞րբ, ո՞րտեղից և ո՞րքան ուխտագնա-
ցներ են լինում, ի՞նչպիսի հանդէսներ են կատարվում, ի՞նչ-
պիսի զուարճութիւններ են լինում, որ ձեռով են կատարվում
ուխտագնացների զահաբերութիւնը, թղթքը, նուիրատու-
թիւնը: Ո՞րպիսի ճանապարհներով, ճանապարհորդական միջոց-
ներով, հեշտութիւններով կամ գոլարուութիւններով է կա-
տարվում ուխտագնացութիւնը այս և այն տեղ: Ի՞նչ փոխա-
դարձ յարաբերութեանց մէջ են լինում ուխտաւորները և
վանքերի վարչութիւնը կամ ի՞նչ ընդունելութիւն են տնում:
Նորանց վանահայրերը: Ի՞նչ միջոցներ են գործադրվում վան-
քերի կողմից ուխտաւորների հոսանքը շատացնելու, նորանց
գրութիւնը բարւոքելու, ջերմեւանդութեանը նպաստելու,
կրօնական զգացմունքները շարժելու, լքեալ սրտերը հոգեպէս
մխիթարելու և այլն:

Այնպիսի անթիւ և անհամար հարցերից ծագում է մի ուխ-
տագնացական մութ աշխարհ, որի վերայ-գեռ ևս ընդհանուր
և մանրաղմիկն լոյս չէ սփռած, որ բանասիրի հետաքրքրու-
թիւնը գոհացած լինի ուխտագնացութեան կատարեալ պատ-
կերով: Ներկայ գրութեամբս ես միտք և կարողութիւն չունիմ
յիշածս լուսանցքը լրացնելու, ես յիշում եմ այն բանը, որի
պակասութիւնը զգում եմ:

Արգեազի Սուրբ խաչ վանքը, ինչպէս վերը յիշեցի, նշանաւոր ուխտագնացական վանքերից մէկն է: Նորա տօնն է Սուրբ խաչի տօնին, իւրաքանչիւր տարի հոկտեմբերի 8ին կամ 11ին: Ուխտաւորներն ըստ մեծի մասին գալիս են Դարալագեազից, Շուշուէրից, Երեւանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, գաւառներից, նոր Բայազէտից և նորա գաւառից, Նախիջևանից և նորա գաւառից, Ջանգեղօրից և այլ տեղերից:

Դարալագեազում և նորա շրջակայքում յարմարին ճանապարհ չի կեցել ուխտաւորները գալիս են ձիերով, բայց մեծ մասամբ հետևակ. կանայք և աղջկունք են թարկվում են նոյն վիճակին: Այս տեղի ուխտագնացութիւնը մի տեսակ մարտիրոսութիւն է եթէ աչքի առաջ ունենանք բոլոր գոլարու-թիւնները թէ ճանապարհում և թէ վանքի տակ: Երեւակայեցէք ամբողջ շաբաթներով կամ օրերով հետիոտա ճանապարհորդութիւն քարոտ և խճոտ ճանապարհներով, սարերի, ձորերի, ժայռերի, անտառների, դաշտերի միջով, ենթարկուելով երբեմն ցրտերի, շոգերի, քաղցի, ծարաւի և մանտանդ. մերձակայ գիւղերի թուրք գողերի յարձակման: Շատերը մեծ գոլարութեամբ բերում են իւրեանց անդամալոյծ կամ այլ երկարատեւ և անբուժելի ցաւով հիւանդներին:

Ուխտաւորների մի մասը բերում է իւր հետ ոչխար, գառ, հաւ աքաղաղ, կով, արջառ մատաղ անելու: Բայց հեռաւոր տեղերից եկողների մեծ մասն իւրեանց մատաղացուն գնում են նոյն իսկ Սուրբ խաչում, ուր ծախսում են բազմութեամբ Դարալագեազի հայ, թուրք և քիւրդ բնակիչներն և կամ վերջապէս վանահայրը:

Սուրբ խաչ վանքը, ինչպէս վերը յիշած է, չունի բաւականաչափ սենեակներ այդ ահագին բազմութեան համար, ուստի ուխտաւորներն իջնում են խումբ խումբ վանքի պարսպից դուրս, բացօթեայ տեղ, դաշտի վերայ, ահռելի քարակոյտների մէջ: Որովհետեւ Սուրբ խաչի տեղը բարձրագիւր է և լեռնոտ, իսկ ամիսը հոկտեմբեր, հետեւաբար և ցուրտ եղանակ: Մանաւանդ գիշերներն, ուստի ուխտաւորներից ոմանք Արգեազ գիւղի կամ այլ գիւղերի թուրքերից վարձում են թաղիքէ վրան,

մի կամ երկու գիշերի համար 3—5 ռուբլի վարձով: Բայց մեծամասնութիւնն այնուամենայնիւ մնում է բացօթեայ: Ուխտաւորների իւրմբը կազմւում է կամ բարեկամներից կամ համաբնակիչներից:

(Շաքոնաիւի)

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ԶՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ ՍԻՆՕԴԻ.

Ի 21 սեպտ. 1888, Սինօդն Ս. Էջմիածնի հիմնեալ ի վերայ աղերսախառն խնդրոյ Յովհ. սարկաւազի Մանուկեան, որով զղջացեալ ընդ սխալանս իւր՝ հայցէ ներումն. ըստ բարեհաճ կամաց Վեհ. Հայրապետի Ազգիս, վերադարձոյց նմին զկոչումն տարկաւագութեան, և հրամանագրեաց Կոնսիստ. Հայոց Երեւանայ կարգել զնա միաբան ի միում ի վանօրէից եղելոց ընդ տեսչութեամբ իւրով:

Ի 10 փետր. Սինօդն Ս. Էջմիածնի հիմնեալ ի վերայ յայտաւորութեան Վիճ. Կոնս. Հայոց Երեւանայ՝ վասն յանդուգն և կոմսկոր ընթացից և անհնազանդութեանց Յակօբ քահանայի նաւօյեան ընդդէմ՝ կարգադրութեան հոգեւոր իշխանութեան իւրոյ՝ որ վասն վերադառնալոյ ի գիւղն Աղաղօր՝ յորոյ վերայ ձեռնադրեալն է, հրամանագրեաց նմին հրաժարեցուցանել զնա ի քահանայապօրծութենէն և առաքել ի վանս Գեղարդայ յապաշխարութիւն միամեայ ժամանակու, մինչև զղջացեալ զգաւտասցի ի հակառակասէր գնացիցն՝ ընդդէմ՝ կարգադրութեան վիճակային և ծայրագոյն իշխանութեանց՝ և ցլրումն ապաշխարանաց քահանային, զմի մասն արդեանց ծխոցն տալ ընտանեաց նորա:

Ի 27. փետր. Սինօդն Ս. Էջմիածնի հիմնեալ ի վերայ յայտաւորութեան վիճակային Կոնսիստ. Հայոց Երեւանայ՝ վասն անլաւել արարմանց հակառակ քահանայական աստիճանի և կոչման Միքայէլ քահանայի Տէր Պօղոսեան Գեարմիի գեղջ Կարսայ նահանգի, հրամանագրեաց նմին ենթարկել զնա միամեայ ապաշ-

խորանայ ի վանս Սեանայ անապատի՝ զհովուութիւն ժողովրդոցն յանձնելով այլում քահանայի իսկ զհասոյթս քահանայական արգեանց յերիս մասունս բաժանելով, զմի մասն յատկացուցանել որոց և տրեաց սրբազնագործ հոգևորականաց վիճակին երևանայ, զմի մասն թողուլ հովուող քահանային, և զերրորդ մասն տալ ընտանեաց արգելեալ քահանային:

Ի 29 մարտի Սինօգն Սրբոյ Եջմիածնի հիմնեալ ի վերայ Կոնյակի Վեհափառ Հայրապետի Ազգիս, ի 19 մարտի համ. 121 կարգեաց Անդամ Տպարանական ժողովոյ Մայր Աթոռոյն զԲարձր Գէորգ Վարդապետն Մարտիրոսեանց և հրամանագրեաց նմին շարունակել զպաշտօն իւր:

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՔ.

Ըստ յայտարարութեան առաջնորդին Արցախայ Դեր. Կարապետ Նպիտուկոսի Այլազեանց յ2 փետր. համ. 14 ստացաւ Սինօգն Ս. Եջմիածնի ղնուէր Շուշեոյ քաղաքացի բարեպաշտուհի այրի Քալոյի Տիկնոջ հանգուցեալ Յովսէփ-բէգի Մելիք-Շահնազարեանց, և ղնոյնպիսի նուէր գտտեր հանգուցեալ Ներսէսի Բարխուդարեանց բարեպաշտուհի Մարիամու տիկնոջ Մելիք-Յովսէփեանց յիսուն, յիսուն ըուբլիս, ընդ ամենայն հարիւր ըուբլի ի նպաստ վերանորոգութեանց Մայր Տաճարի Ս. Եջմիածնի, փոխարէն որոց հատուցէ նոցա Տէր Աստուած հարիւրապատիկս աստ և ի հանդերձելումն, զյիշատակս նուիրատուացն օրհնեսցէ, և զհոգիս ննջեցելոց նոցա ի լոյս երեսաց իւրոց հանգուցէ:

Բազուաքնակ Շուշեցի բարեպաշտօն Կարապետն Գրիգորեան Հախումեանց նուիրեաց 110 ըուբլի, որոյ մի հարիւրն ի նպաստ շինութեան Մայր Տաճարին ի յիշատակ հոգւոյ հանգուցեալ ամուսնոյն իւրոյ Սոփիայի, իսկ տասն ըուբլին ժամոցադրամ պատարագչին, առ ի յիշատակել զհոգի հանգուցելոյն ի Ս. պատարագի:

Տէր լուսաւորեսցէ զհոգի հանգուցելոյն և հանգուցէ ի լոյս երեսաց իւրոց:

Վերին Ագուլեցի բարեպաշտօն, ազնուատոհմ Աղէքսանդրն Աւետիսեան Տէր Մկրտչեանց նուիրեաց ի նպաստ շինութեան Մայր Տաճարին Ս. Եջմիածնի մի հարիւր ըուբլի, որում Տէր Աստուած վարձահատոյց լիցի աստ և ի հանդերձելումն:

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ.

ՆԵՂՈՍ

ՀԱՅԱԹԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

ՅԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻԱ

ՆԵՂՈՍ Լրագրոյն նպատակն պիտի լինի Ազգային յառաջադիմութեան համար իւրովսանն ծառայել և լինել յօգ եղբայրսիրութեան և յարաբերութեան ընդ մէջ Օտար և Եգիպտաբնակ Հայ գաղթականութեան:

ՆԵՂՈՍ լրագիրը պիտի հրատարակուի ամէն Չորեքշաբթի օրեր:

Պիտի պարունակէ Ազգային կենաց վրայ տեսութիւն և տեղեկութիւն. Արտաքին և Տեղական Լուրեր. Նոյնպէս Զաւեշտական, Բանասիրական և այլ օգտակար յօդուած և գրութիւն:

Լրագրոյս տարեկան բաժանորդագինն է ամէն տեղի համար 10 ֆռանք. —վեցամսեայն 5 ֆռանք. միշտ կանխիկ վճարելի:

—Փոստայի ծախքը Խմբագրութեանս կրվեաբերի:

—Լրագրոյս վերաբերեալ ամէն կարգի գրութիւնք պէտք է յղել հետեւեալ հասցէիւ:

«Ա՜ իմբ-էր-նի-ն ՆԵՂՈՍ Լրագրոյ, յԱզէքսանգրիա (Եգիպտոս)».
(բօսդ Էժիբսիէն):

A la Rédaction du Journal Arménien "NÉGHOS", Alexandrie (Egypte). (Poste Egyptienne).

ԽՄԲԱԳՐԻՐ ՏԵՐ

ԱՆՏՈՆ ՌՇՏՈՒՆԻ

ԲԱՏՈՒԱԾ Է ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1889 ԹՈՒԱԿԱՆԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

„Ա. Ղ. Բ. Ի. Ի.“

ՄԻԱՄԱՆԱՅ ՊԱՏՆԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԳԻՄԻ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Կը հրատարակուի նոյն ուղղութեամբ և նոյն աշխատակից
ների մասնակցութեամբ: Եթէ առաջիկայ 1889 թուականի
«Ա. Ղ. Բ. Ի. Ի.» բաժանորդների թիւը համարի 3000-ի, Բ. ՄԱ.
Կը ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՆՈՅՆ ՁԱՓՈՎ, ՈՐՔԱՆ Ա. ՄԱՍՆ Է:

«Ա. Ղ. Բ. Ի. Ի.», տարեկան բաժանորդագինն 3 ր. է, պրէս-
աների ծրագրի համար պէտք է ուղարկել 4 հատ 7 կ. մարկաներ
Ա. ՊԱՌԻԿ ՈՉ ՈՔԻՑ ԶԻ ԸՆԴՈՒՆՎՈՒՄ:

Հասցէն՝ Тифлисъ редакция «Агбуръ», իսկ արտաստ-
մանից, Tiflis (Caucase) Rédaction de la Revue «AGBUR».

Խմբագիր-Հրատարակիչ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ.

Տպար. ժողովս խնդրում է այն գործակա-
րից՝ որոնք դեռ չեն հասցրել Արարատի բաժա-
նորդաց ներկայ տարւոյս ցուցակն, անմիջապէս ու-
ղարկեն: Ահա ուղարկում է փետրվար ամսագիր
անցեալ տարւոյ ցուցակի համաձայն՝ պատասխա-
նատուութիւնն թողլով նոցա վերայ: Գուցակի մէ-
կիսի մոցնեն նաև բոլոր ուսուցիչների և չոր-
աստիճանաւոր հոգևորականների անուններն: